PHASELIS

Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi
Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies

Issue IV (2018)

Kibyra 2014-2016 Yılı Çalışmaları ve Sonuçları

Works in Kibyra Excavations Between 2014-2016 and their Results

Şükrü ÖZÜDOĞRU

The entire contents of this journal, *Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies*, is open to users and it is an 'open access' journal. Users are able to read the full texts, to download, to copy, print and distribute without obtaining the permission of the editor and author(s). However, all references to the articles published in the e-journal *Phaselis* are to indicate through reference the source of the citation from this journal.

Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies is a peer-reviewed journal and the articles which have had their peer reviewing process completed will be published on the web-site (journal.phaselis.org) in the year of the journal's issue (e.g. Issue III: January-December 2017). At the end of December 2016 the year's issue is completed and Volume IV: January-December 2018 will begin.

Responsibility for the articles published in this journal remains with the authors.

Citation Ş. Özüdoğru, "Kibyra 2014-2016 Yılı Çalışmaları ve Sonuçları". *Phaselis* IV (2018) 109-146.
<http://dx.doi.org/10.18367/Pha.18008>

Received Date: 18.03.2018 | Acceptance Date: 16.04.2018
Online Publication Date: 25.04.2018

Editing Phaselis Research Project
www.phaselis.org

Kibyra 2014-2016 Yılı Çalışmaları ve Sonuçları

Works in Kibyra Excavations Between 2014-2016 and their Results

Şükrü ÖZÜDOĞRU*

Öz: 2006 yılında Burdur Müzesi başkanlığında başlatılan Kibyra Kazı Çalışmaları, 2010 yılından itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi adına yürütülmektedir. Bu süreçte kentin anıtsal kalıntılarından *Stadion*, *Odeion*, Tiyatro, *Agora*, *Nekropolis*'ler ve Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı gibi büyük kamu yapıları ve alanlarında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Fig. 1). Bu alanlardan *Odeion* ve *Stadion*'da kazı çalışmaları büyük oranda tamamlanmıştır. Diğer yapılardaki kazılar ise halen devam etmektedir. Bu çalışma, kentte 2014-2016 yılları arasında gerçekleştirilen kazı ve araştırmaların genel bir sunumunu ve elde edilen sonuçları kapsamaktadır.

Anahtar sözcükler: Kibyra, *Nekropolis*, *Stadion*, *Agora*, Hamam

Abstract: Cibyra Excavations, which started in 2006 under the chairmanship of Burdur Museum, has been carried out by Ministry of Culture and Tourism and Mehmet Akif Ersoy University since 2010. Since then the exccavations carried out on the city's monumental remains such as *Stadion*, *Odeion*, Theatre, *Agora*, *Necropoleis*, and on the grand public buildings and areas such as Roman Time Bath (Fig. 1). Of these, *Odeion* and *Stadion*'s excavations largely finished, however, other excavations in mentioned areas still continue. This study comprises both a general presentation and results of he excavations and surveys carried out between 2014-2016.

Keywords: Cibyra, *Nekropolis*, *Stadion*, *Agora*, Bath

2006 yılında Burdur Müze Müdürlüğü başkanlığında başlatılan Kibyra kazı çalışmaları, 2010 yılı itibariyle, T.C. Bakanlar Kurulu'nun 01.06.2010 tarih ve 2010 / 538 sayılı kararı, ayrıca Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 19.07.2010 tarih ve 153595 sayılı ruhsatnamesiyle, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi adına Dr. Öğr. Ü. Şükrü Özudoğru başkanlığında Üniversitemiz Arkeoloji Bölümü tarafından yürütülen sürekli bir kazı ve araştırma sahasına dönüşmüştür¹.

Onuncu dönemini geride bırakan Kibyra Kazıları neticesinde, *Stadion*, *Odeion*, Geç Roma Hamamı, *Agora*, Ana Cadde, Tiyatro ve Doğu *Nekropolis*, Yer Altı Oda Mezarları, Roma Hamamı yapılarında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş; ayrıca kentin yayılım alanını ve maddi kalıntılarını

* Dr. Öğr. Ü., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Burdur. sozudogru@mehmetakif.edu.tr

¹ Kibyra kazılarının izin kurumu ve ana destekçisi olan T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığımız haricinde, yerel kurumlarımızdan Burdur Valiliği, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörlüğü, Gölhisar Kaymakamlığı ve Gölhisar Belediyesi kazı çalışmalarına destek vermişlerdir. Ayrıca Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA), Türk Tarih Kurumu Başkanlığı ve Koç Üniversitesi Suna – İnan Kırac Akdeniz Medeniyetlerini Araştırma Merkezi arkeolojik kazı ve araştırmalar ile kent tanıtımı için sunulan projelere destek sağlamışlardır. Bu bağlamda tüm yetkili ve ilgililere kazı ekibi olarak teşekkürlerimizi sunuyoruz.

belgelemek için kapsamlı yüzey araştırmaları yapılmıştır. Kısa kazı geçmişine rağmen, kazı alanların evrensel kriterlerde koruma, konservasyon, *anastylosis* ve kısmi restorasyon çalışmaları da yapılmıştır. Halen, kazı alışmaları; Agora, Ana Cadde yapılarında devam etmekte olup; Odeion, Stadion yapılarında kazı çalışmaları tamamlanmış, Agora I. Teras Caddesi (Fig. 26), Martyrium ve Doğu Roma Hamamı yapılarında ise koruma ve konservasyon çalışmaları büyük oranda tamamlanmıştır.

Fig. 1. Bölgenin tarihsel coğrafya haritası. (Richard Talbert (Ed.) Barrington Atlas of the Greek and Roman World, Princeton 2000, 65)

Fig. 2. Bölgenin morfolojik haritası ve antik Yerleşimler (Kibyra Kazısı Arşivi, İ. Elitez)

Stadion yapısı (Fig. 34) 12 bin kişilik kapasitesiyle, Anadolu'daki ilk beş büyük antik Stadion arasında yer almaktadır ve günümüze büyük oranda sağlam ulaşmış olup, restorasyon çalışmalarıyla tamamen ayağa kaldırılabilir niteliktedir. Odeion yapısı, eşsiz döşem zenginliği ve büyük oranda sağlam durumdaki mimarisiyle ön plana çıkmıştır. Yaklaşık 3600 kişilik kapasitesiyle, üzeri çatılı Anadolu'nun en büyük kapalı yapılarından biri olan Odeion, tüm bu özellikleri ile ülke çapında gözde yapılardan biri haline gelmiştir. Özellikle, yapının orkestra bölümünün zemininde ince mermer plakalardan yapılmış (*opus sectile*) ve bu yönüyle benzersiz bir Medusa betimli mozaik döşem ortaya çıkarılmıştır (Fig. 45). Kibyra Medusa'sı etkileyici güzelliği ile ülke genelinde büyük yankı uyandırmış ve kentin isminin geniş kitleler tarafından duyulmasını sağlamıştır. Odeion yapısının 52,5 m uzunluğundaki cephe duvarı önünde yapılan kazılarda, yaklaşık 540 m² bir alanı kaplayan, siyah-beyaz renkli *tessera*'ların kullanımı ile yapılmış ve geometrik şekillerle süslenmiş bir mozaik döşem ortaya çıkarılmıştır. Mozaik döşem, tek parça ve kesintisiz olarak yapılmış ve büyük oranda sağlam ele geçmiş olmasıyla önemlidir.

Kibyra, Akdeniz Bölgesi Dalaman ay Havzası içerisinde, Burdur il sınırlarının güneybatı ucundaki Gölhisar ilçesi batı kıyısında yer alan nispeten alçak tepeler üzerinde konumlanmaktadır (Fig. 1-6). Günümüzde Akdeniz, İç ve Kıyı Ege ile İç Anadolu bölgelerini birbirine bağlayan karayollarının birleşme noktasında konumlanan Gölhisar, doğusunda Burdur, güneydoğusunda

Antalya, kuzeyinde Denizli ve güneybatısında Fethiye'nin kesişme bölgesini oluşturmaktadır². Kentin konumlandığı Gölhisar ve çevresi, modern coğrafyasına uygun olarak, antikitede de Eski Anadolu'nun farklı kültür bölgeleriyle çevrelenmiştir. Demir Çağ içlerinden itibaren *Kabalia* ve özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Kibyrtis* olarak bilinen bu bölge; kuzeyinde Phrygia, kuzeybatısında Lydia, güneydoğusunda Milyas, güney ve güneybatısında Lykia, batısında Karia ve kuzeydoğu ile doğu yönlerinde de Pisidia kültür bölgeleriyle çevrelenmişti³ (Fig. 1). Yine MÖ II. yüzyıldan, özellikle Romalı general G. Manlius Vulso'nun MÖ 189 yılında Küçük Asya'da Galatları cezalandırmak üzere çıktığı seferinden⁴, itibaren daha kesin izlendiği üzere Roma İmparatorluk Dönemi doğu-batı, kuzey-güney yol ağlarında da bir kavşak konumundaydı (Fig. 6)⁵.

Fig. 3. Bölgenin Üç Boyutlu Topografik Haritası ve Antik Yerleşimler (Kibyra Kazısı Arşivi)

1. Nekropolis Kazı ve Araştırmaları

Kentin dört bir yanını çevreleyen *nekropolis* alanlarında (Fig. 4-5) nicelik ve nitelik bakımından çok çeşitli mezar örnekleri görülebilmektedir. Kibyra'da büyük çoğunluğunu konglomera ana kayaya açılan yeraltı odalarından oluşan mezarlar haricinde, lahitler, ostohekler, podyumlu lahit mezarlar, anıtsal oda mezarlar, tapınak mezarlar, anıtsal mezarlar, *martyrium*'lar, basit defin mezarlar, *urne*'ler (*basit kremasyon kapları*) ya da bunlardan bazılarının birlikte kullanıldığı kompozit mezar tipleri tespit edilmiştir. Konuyu kronolojik bir sistemde kısa bir şekilde özetlemek şüphesiz faydalı olacaktır.

Antikçağ coğrafyacı ve gezginlerinden Amasyalı Strabon (XIII. 4. 17) Kibyra'nın yerel Kabal halkı ve komşu bölgelerden gelen göçmenler öncülüğünde kurularak iskân edildiğini aktarmaktadır. Bu dönemde önde gelen aile bireylerince feodal beylik ya da seçkin ailelerin öncülüğünde oligarşik bir sistemle yönetilen kentin yerleşimi, Stadion'un hemen batısında bulunan yüksekçe tepeden Tiyatro Tepesi'ne değin uzanan teraslarda yoğunluk kazanmıştır. Dönemin kentleşme

² Kibyra ve çevresinin modern coğrafyası, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz 2009.

³ Magie 1950, I, 38, 241; Hall 1994, 48-52; Milner 1998, xiii-xviii, map 1; Corsten 2002, 1; Özudoğru 2014a, 173.

⁴ Polyb. *Hist.* XXI. 34. 11; ayrıca bk. Magie 1950, I, 241, II, 1122, n. 30; Hall 1994, 48; Milner 1998, xiii; Arslan 2000, 96-98; Özudoğru 2014, 175-176.

⁵ Kibyra'nın bölgesel yol ağları için bk. Özudoğru 2016b.

geçerek Kocayayla ve Böğrüdelik yaylalarına ulaşımı sağlayan toprak yolun hemen doğusunda, ortalama 1000 m rakımda konumlanmaktadır (Fig. 4, 5, 7). Söz konusu alanda mevcut olan anıtsal oda mezar Kibyra *nekropolis*'leri içerisinde mimari ve anıtsallık bazında oldukça ünik özellikler barındırmaktadır. Kazı çalışmalarıyla birlikte anıt mezar (Fig. 8) ve onunla ilişkili *temenos* mezarların, Kibyra'nın Roma İmparatorluk Dönemi önemli varıl ailelerinden Claudius'lar ve Flavius'lar için hususiyetle tasarlanıp inşa edildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu küçük aile *nekropolis*'i son derece nitelikli bir örnek olmakla birlikte Kibyra'da vücut bulan ve yaşamdan mezara taşınan sosyal tabakalaşma anlayışını yorumlayabilmek adına dönemsel ölü kültürünün kendine has yanlarından birini en güzel biçimde ifade etmektedir.

Anıtsal oda mezar merkezli başlayan kazı çalışmaları ilerleyen süreçte geniş çaplı bir *nekropolis* araştırma alanına dönüşmüştür. Söz konusu alanın sadece bir anıt mezardan ibaret olmadığı ve ciddi anlamda bir nüfusa mekanlık eden ölü evleri zinciri niteliğini taşıdığı anlaşılmıştır. Kibyra *nekropolis*'lerinde en önemli ölü gömme usulü oda mezarlardan oluşan bu mezarlık alanı yaklaşık üç asırlık bir dönem boyunca Kibyralı bir kısım muteber ailenin öte dünya mekanı haline gelmiştir. Edinilen arkeolojik bulgular ve epigrafik veriler sonucunda alanda erken Antoninler dönemiyle başlayan *inhumasyon-kremasyon* definlerle birlikte MS IV. yüzyıla kadar aktif olarak devam ettirilen ritüellerin gerçekleştirildiği saptanmıştır. MS 141 yılında alana ilk yerleştirilen Cladius Aurelius Dismenis ve karısı Flavia Secunda'ya ait podyumlu lahit (5 numara) ile başlayan defin sürecini anıtsal oda mezarın inşası takip etmiştir (Fig. 8). Kim ya da kimlere adandığı bilinmese de mevcut mimari ilişkiden Cladius'lar ailesine ait olduğu anlaşılan tonozlu oda mezarın Erken Antoninler döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır. *Nekropolis* yapılaşmalarının ikinci evresi ise tonozlu oda mezarın hemen güneyinde, tek ya da sıralı planda açılan oda mezarlar YOM (Yeraltı Oda Mezar) 10, 11, 12'nin inşası ile başlar⁷. Eş zamanlı olarak projelendirilen bu aile mezarlıkları anıtsal oda mezardan kati suretle geç olmak kaydı ile yine II. yüzyılın II. yarısı içerisinde bütüncül olarak inşa edilmişlerdir. Üçüncü evre ise 10 numaralı oda mezara ait ilk odanın tavanının çökmesiyle başlar ve hemen akabinde yani aynı yarı yüzyıl içerisinde Cladius'lar ve Flavius'lar aile *temenos*'larını birbirinden ayıran duvarlar inşa edilmiştir ve böylelikle alandaki ölü gömme usulü zorunlu bir şekilde değişerek aynı ailelere ait bireylerin defni için lahitler kullanılmaya başlanmıştır (Fig. 9, 10). Her iki *temenos* içerisinde alana en geç yerleştirilen gömütlük Flavius'lar *temenos*'unda bulunan Eukarios'a ait 4-A numaralı lahittir (MS 196). Bu noktadan hareketle *temenos*'lar içerisinde oluşturulan en geç tarihli gömütlükler MS geç ikinci yüzyıla ya da imparator Septimius Severus dönemine (MS 193-211) denk düşmektedir. Ancak bu noktada *temenos*'lar içerisinde MS IV. yüzyılın ilk yarısına kadar definlerin

Fig. 6. Kibyra'nın Roma İmparatorluk Dönemi bölgesel yol ağları haritası (Özüdoğru 2016, 674, Fig. 12)

⁷ Ergeç 1995, 116-179; Şimşek 2013, 27-37.

gerçekleştirdiğini ifade etmek elzemdir ve aynı tarihe kadar gerek *temenos* alanlarında gerek mezar odalarında ölü kültü geleneğinin önemli bir parçası olan ritüel faaliyetlerin ifa edildiğini belirtmek yerinde olacaktır. Hususiyetle Flavius'lar *temenos*'u içerisindeki 3. numaralı podyum üzerinde bulunan yazıttan elde edilen bilgiler doğrultusunda; *Temenos*'un mülkiyet hakkını elinde bulunduran Kibyralı Flavius'lar Ailesi, kamu yararına yaptırılan kent stadion'unun inşasına maddi anlamda büyük yardımlarda bulunan bir aile olduğu anlaşılmıştır⁸.

Fig. 7. Doğu *Nekropolis* Anıt Mezar Kompleksi. Alanın Doğu Yönden Genel Görünümü (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 8. Doğu *Nekropolis* Anıt Mezar, Cephe Görünümü. Mezarın Cephesi Yüksek Bir Tonoz İle Vurgulanmıştır (Kibyra Kazı Arşivi)

2014 yılında gerçekleştirilen alan çalışmalarında Kuzey ve Güney Açma'da elde edilen yeni somut verilerle Doğu *Nekropolis* Anıtsal Oda Mezar ve yakın komplekslerle ilintili kronolojik ve etimolojik bilgilerde önemli bir artış kaydedilmiştir. Öyle ki söz konusu küçük ölçekli aile *nekropolis*'inin kuzey ucunda gerçekleştirilen ilk definlerin yani 3, 4 ve 5 numaralı basit oygu kiremit mezarların sunduğu ciddi ölçüde önem arz eden yeni bilgilerden hareketle MS erken II. yüzyıl sürecine ulaşılmıştır. Erken II. yüzyıl içerisinde kullanılmaya başlanan mezarlık alanında, imparator Antoninus Pius döneminde gerçekleşen *nekropolis* yapılaşmalarının bütününe kapsayan mimari düzenlemelerin uygulanma aşaması on yıl gibi çok küçük bir zaman dilimi içerisinde büyük oranda bitirilmiştir. Bu duruma paralel olarak Anıtsal Oda Mezar ile güneyindeki aile *temenos*'ları ve yine bu alanların hemen güneyine inşa edilen mezar odaları ile bağlı lahit podyumlarının inşasının tamamlanması 11 numaralı podyumlu lahit mezar yazıtından elde edilen kesin epigrafik veriler doğrultusunda, en geç tarih olarak MS 153 yılına isabet etmektedir. Bu tarih, alanın mimari anlamda bütüncül olarak tasarlanıp inşa edildiği sürecin son yıllarına işaret etmektedir ancak, alandaki definlere yönelik yapılaşmalar söz konusu tarihten sonra da kesintisiz bir biçimde sürdürölmektedir.

Flavius'lar *temenos*'unun hemen güneyinde bulunan ve Cladius'lar- Flavius'lar ailelerinin ortak kullanımı için tasarlanan bu alanın genelinde izlenen mezar mimarisine ait ilk oluşumlar oda mezarlar ile başlamaktadır ve bu süreç lahitler ve podyumlu lahitlerin tercih edilmesiyle devam etmektedir. Öyle ki; bir istinat duvarının ortak kullanımı ile oluşturulan oda mezar fasatları ilerleyen süreçte zorunlu olarak gelişen mimari değişimlerle tamamen kapatılmış ya da geri planda varlığını devam ettirmiştir. Bu değişimdeki temel neden podyumlu lahit mezarların alana mimari birliktelik içerisinde organik bir şekilde yerleştirilmesidir. Bu noktada özellikle ata kültünü devam ettirmek ya da kullanımı devam eden oda mezarlara ulaşımı sağlamak için ön kısımdaki podyumlar mezara giden özel tasarımı dromos'ların üzerine yerleştirilmektedir. Bu

⁸ Özudoğru – Dökü 2010, 38; Dökü – Kaya 2013, 185.

durum 14 numaralı oda mezar ve bağlı dromosunun üzerinde bulunan 9 numaralı podyumlu lahitte net bir şekilde görülmektedir. Buna istinaden YOM 14'ün Flavius, YOM 15'in ise Cladius ailelerine ait mezarlar olduğu söylenebilir. Bu noktada alan içerisindeki tüm oda mezarların inşa edildiği en geç tarihin MS 143 olduğunu belirtmek de gereklidir, çünkü oda mezar inşasına ait ilk evrenin ardından gelen serbest gömütlükler arasında yer alan 11 numaralı podyumlu lahit, sahip olduğu net tarihli yazıtlı bu kronolojik savı desteklemektedir. Mezarlığın bu bölümünde izlenen mevcut plan aracılığıyla alandaki iki ailenin de birbirleri arasında yakın bir akrabalık bağı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle söz konusu alanda yan yana yer alan podyumlu lahitlerin varlığıyla Flavius'lar⁹ ve Cladius'lar arasındaki akrabalık bağı daha da belirginlik kazanmaktadır (Fig. 11).

Fig. 9. Doğu *Nekropolis* Anıt Mezar Kompleksi, Temenoslu Mezarlar. Sağda Cladius, Solda İse Flavius Sülalerine Ait Temenos'lar Görülmektedir (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 10. Flavius Sülalesine ait Temenos. Alanın Genelinde Olduğu Gibi Bu *Temenos*'ta da Farklı Mezar Türleri Bir Arada Kullanılmıştır (Kibyra Kazı Arşivi)

2016 yılı içerisinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları Doğu *Nekropolis* anıtsal oda mezar ve *temenos*'lar kompleksi alanındaki son bilimsel faaliyetler niteliğindedir. Söz konusu çalışmalar alanın güney sektöründe bulunan Cladius'lar ailesine ait özel mezarlıkların bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır (Fig. 12). 2013 ve 2014 yılındaki çalışmalar sonucunda bu özel *nekropolis* alanıyla ilgili mimari fizibilite oldukça iyi anlaşılmış durumdadır. Çalışmaların son etabında açığa çıkan mezarlıklara ait mevcut röleve, genel mezarlık alanının mimari yönden bütüncül bir görünüm arz etmektedir. Öyle ki; öncelikli olarak 12 numaralı podyumlu lahit mezarın hemen güneyinde başlayıp yine aynı yönde devam eden ve bazı oda mezarlar için fasat görevini de üstlenen bir istinat duvarı oluşturulmuştur. Ardından podyumlu mezarlar ve bunlara yeni bir alternatif olarak alana inşa edilen *krepidoma*'lar istinat duvarı boyunca geleneğe uygun bir şekilde özenle yerleştirilmiştir. Alandaki *hyposorium* ve tuğla tonozlu mezar girişleri bu aile mezarlığı mimari anlayışı arasına katılan yeni somut unsurlardır. Bu yılki kazı alanında dört ayrı yapılaşma evresi izlenmekle birlikte; biri tonoz cepheli toplamda beş adet yeraltı oda mezar, üç adet *krepidoma*'lı lahit mezar, iki adet podyumlu lahit mezar, bir exedra ve iki adet basit oygu mezar tespit edilmiştir. Bu yıl içerisinde alanın en güney sektöründe açığa çıkartılan gömütlüklerin, 14 ve 15 nolu podyumlu lahit mezarlar ve 17 nolu *krepidoma*'lı lahit mezarlarda bulunan epigrafik veriler ışığında yalnızca Cladius'lar ailesine ait olduğu görülmüştür. Böylelikle alanın genelinde var olan mezarların büyük çoğunluğunun Cladius'lar ailesi mülkiyetinde olduğu ifade edilebilir. Alanda Antonius Pius dönemi ile başlayan defin faaliyetleri, aynı yüzyıl içerisinde ve kısa bir zaman dilimi dâhilinde gerçekleşmiştir.

⁹ Güney *Temenos* II'de bulunan 3 Nolu Lahit Podyumu üzerinde "Genç Titus" isminin kaydedildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra 11 nolu lahit podyumu üzerinde zikredilen "Titus Flavius Capito" isimli şahsın Genç Titus'un babası olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu bağlamda Titus Flavius Capito'nun babası "Titus Flavius Epaphroditos" ise Flavius'lar Ailesi'nin şu ana kadar bilinen en eski bireyidir.

2013, 2014 ve 2016 yıllarında alanda sürdürölen arkeolojik araştırmalar kapsamında ana kayaya açılan oda mezarlar esas olmak üzere *inhumasyon* definlerin gerçekleştiği alanda çok farklı mezar tipleri görölr.

Mezar Türü	Adet	Gömu Tipi	Kontekst
Anıtsal Oda Mezar	1	<i>inhumasyon</i>	Yağmalanmış
Yeraltı Oda Mezar	11	<i>inhumasyon</i>	Yağmalanmış
Podyumlu Lahit	11	<i>inhumasyon</i>	Yağmalanmış
<i>Krepidoma</i> ’lı Lahit	4	<i>inhumasyon</i>	Yağmalanmış
Serbest Lahit	5	<i>inhumasyon</i>	Yağmalanmış
Basit Oygu Mezar	7	<i>inhumasyon</i>	Korunmuş
Mezar Metni (Hellence)	10		

MS III. yüzyıl soygunlarıyla ciddi oranda talan edilen mezarlık alanında özgün kontekstiyle korunabilen çok az sayıda münferit defin ile karşılaşılmıştır. Özellikle soyguncuların olası *hyposorium* arayışları podyumlu ve *krepidoma*’lı lahit mezarlarda bu tahribatın ölçeğini artırmıştır. Ayrıca Erken Hristiyanlık Dönemi ile birlikte *polyteist* inana ilişkin anlatımlarla bezeli tüm mimari ve plastik unsurlar bilinçli olarak yok edilmek istenmiştir. Kazılar sonucunda toplamda 397 adet envanterlik ve etötlük nitelikte küçük eser ele geçirilmiştir. Bunlar; öteki dünya yaşamını aydınlatmak amacıyla mezarlara konulan kandiller, Hellenistik, Roma ve Geç Antikçağ’ın önemli seramik gruplarından birini oluşturan, parfüm ya da esitli yağları muhafaza etmekte ve ya kutsal alanlara sunu olarak bırakılmakla birlikte mezarlara hediye olarak da konulan *unguentarium*’lar¹⁰, mitolojiye göre Styks Irmağı’nda ruhları Hades’e götüren Kayıkçı Kharon’un teknesinde kendisine gerekli ödemeyi yapabilmesi için ölülerin ağzına ya da yanına konulmuş bronz sikkeler¹¹, kaseler, testiler, esitli günlük kullanım kapları, terracotta’lar, değerli ya da yarı değerli metallerden üretilen esitli ziynet eşyaları gibi mezar armağanlarından oluşmaktadır. Oldukça geniş repertuara sahip mezar esitleri, defin usulleri, epigrafik verileri ve mezar armağanları ile Kibyra’nın ölü gömme adetleri içerisinde bu aile *nekropolis*’i çok önemli bir yere sahip olmakla birlikte, Roma’nın sosyal kültörel ve ekonomik anlamda zirve yaptığı dönemin ölü kültlerini daha iyi yorumlamak ve anlamak adına arkeolojik açıdan büyük önem taşımaktadır.

1.2. *Nekropolis* Yolu (D. Tarkan*)

Alanın *Nekropolis* Yolu olarak adlandırılmasının sebebi yolun her iki yakasının da *nekropolis* olarak kullanılmasıdır. *Nekropolis* Yolu, Kibyra’nın doğu yakasında yer almaktadır (Fig. 4, 5, 13). Doğu-batı doğrultusunda uzanan yol, kente doğu yönden girişi sağlamasıyla kent içi trafikte oldukça önemlidir. *Nekropolis* Yolu’nun “*görünürdeki*” başlangıcı Gölhisar ilçesinden yaylalara ulaşımı sağlamak amacıyla 2000’li yılların başında açılan stabilize yol sınırındadır. Bu noktadan itibaren batı yönde kente doğu uzanan *Nekropolis* Yolu’na ait taş döşeme kentin giriş kapısı olan her iki kenarı kuleli Tak yapısında sonlanmaktadır (Fig. 5, 13). Yolun mevcut uzunluğu 96 m; genişliği ise ortalama 6,5 m’dir. Aslında bu yol, aynı zamanda kentin doğu-batı doğrultulu ana caddesinin kent girişindeki kısmıdır. Bu nedenle hem stabilize yoldan önce ova yönüne doğu hem de Tak yapısının ardından da kent içine doğu devam ettiği bilinmektedir¹². Yolun her iki

¹⁰ Anderson – Stojanovi, 1987, 105.

¹¹ Tonybee, 1971, 43.

* Arş. Gör., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakölteşi, Arkeoloji Bölümü, Burdur.
dtarkan@ mehmetakif.edu.tr

¹² Yolun Tak yapısı sonrasındaki durumunu belgelemek amacıyla Tak’ın batı tarafında 2008 yılında kısa süreli

yönde de devam ettiğine dair arkeolojik izler tespit edilmiştir. Kesin olarak tarihlenemese de *Nekropolis Yolu*, kentin kuruluşundan (Hellenistik Dönem) itibaren yapılmış olmalıdır. Yolu döşeme taşlarında yer yer devşirme bloklarla tadilatlar yapıldığı görülmektedir. Yol döşemesindeki tadilat izleri, *Nekropolis Yolu*'nun Doğu Roma Dönemi'nde de yoğun olarak kullanıldığını belgelemiştir.

Fig. 11. Doğu Nekropolis Anıt Mezar Kompleksinin Merkezi Bölümü. Bu Alanda Yan Yana Sıralanmış Lahit Podiumları ve Podiumlar Arasına Sıkıştırılmış Lahitler Bulunmaktadır (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 12. Doğu Nekropolis Anıt Mezar Kompleksinin Güney Bitimi. Lahit Podiumları ve Yeraltı Oda Mezarları Genel Görünümü (Kibyra Kazı Arşivi)

Nekropolis'ler içinden uzanan caddeler Anadolu'da çok sayıda antik kentte bilinmekle birlikte bu tür caddeleri örneklemek için iyi korunmuş caddelerin yer aldığı Sillyon¹³, Trebenna¹⁴ ve Hierapolis'i¹⁵ belirtmek yerinde olacaktır.

Nekropolis Yolu'nda ilk kazılar 2002 yılında Burdur Müzesi tarafından yapılmıştır¹⁶. Bir "kurtarma kazısı" niteliği taşıyan bu çalışmalar neticesinde Anadolu'nun en önemli gladyatör frizleri ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmanın ardından 2014 yılına dek alanda herhangi bir kazı faaliyeti yürütülmemiştir. 2014 yılında Kibyra Kazı ve Araştırmaları kapsamında *Nekropolis Yolu*'nun kuzey bölümünde kazı çalışmalarına başlanmıştır. *Nekropolis Yolu*'nda kazı çalışmalarına başlanılmasındaki başlıca gaye kentin ölü gömme geleneklerine ilişkin bilgileri arttırmak olmuştur. *Nekropolis Yolu* kazı çalışmalarının bir diğer önemli hedefi de Burdur Müzesi'nin açığa çıkardığı görkemli Gladyatör frizlerinin ait olduğu yapıyı saptamak ve de bu frizlerin olası devamını ortaya çıkarmak olmuştur.

Nekropolis Yolu kazı çalışmaları 09.07.2014-23.09.2014 tarihleri arasında yaklaşık olarak iki buçuk ay sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sonucunda -aşağıda okunacağı üzere- farklı mezar tiplerinden oluşan 106 adet mezarın kazısı tamamlanmıştır (Fig. 14). Bu mezarlar Hellenistik, Roma ve Erken Doğu Roma dönemlerine aittir. Dolayısıyla *Nekropolis Yolu* 2014 kazıları neticesinde Kibyra Halkının uzunca bir süre kullandığı mezar türleri ve ölü gömme adetlerine ilişkin önemli bilgi ve bulgulara ulaşılmıştır.

1.2.1. Kazı Çalışmaları ve Belgeleme Yöntemleri

Kazı çalışmaları öncesinde *Nekropolis Yolu*'nun genel durumu şu şekilde özetlenebilir: Yüzeyde

bir kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Buradaki çalışmaların sonuçlarına göre yola ait cadde taşları olasılıkla Geç Antikçağ'da tamamiyle sökülüştür. Ancak yolun kaldırımları ve bunlar üzerinde sıralanan silindirik heykel altlıkları korunmuştur. Bk. Ekinci *et al.* 2009, 34 vd.

¹³ Özer 2016, 613.

¹⁴ Çevik 2006, 183.

¹⁵ D'andria 2003, 51.

¹⁶ Ekinci 2003, 55.

kırık ve dağınık durumda oldukça yoğun miktarda lahit ve lahit kapağı gözlenmekteydi. Ayrıca Burdur Müzesi tarafından 2000 yılında yapılan kurtarma kazısı sırasında ortaya çıkarılan bloklar yolun güney sınırı boyunca uzanan basamaklı podyum üzerine dizilmiştir. Kazı çalışmalarının ilk etabında dağınık durumda görülen ve yoğunluğunu lahit kapaklarının oluşturduğu yüzey buluntuları fotoğraf ve çizim faaliyetleri ile belgelenmiştir. Bu çalışmanın ardından açma alanı onar metrelik karelajlara bölünmüştür. Buluntuların belgelenmesinde *Nekropolis* Yolu Kuzey, Açma 1 adı; NYK, A-1 kısaltması ile kullanılmıştır.

Nekropolis Yolu 2014 yılı kazı etkinlikleri sonucunda toplamda 106 adet mezarın kazısı tamamlanmıştır. Ancak burada önemle belirtilmelidir ki, bu mezarların büyük çoğunluğu yüzeye oldukça yakın seviyelerde ele geçmiştir. Ayrıca 106 adet mezarın önemli bir miktarı basit toprak gömü ve kiremit mezarlardan oluşmaktadır. Ayrıca bu sayıya Geç Antikçağ'da soyularak tahrip edilen lahitler ve kiremit mezarlar da dâhildir.

Alandaki çalışmalar sonucunda *lahit*, *kiremit*, *tuğla çatma*, *basit toprak gömü*, *tuğla örgü* ve *pışmış toprak tekne* olmak üzere 6 farklı mezar tipi ile bunların farklı alt çeşitleri belgelenmiştir. Bu mezarların büyük çoğunluğu olasılıkla Geç Antikçağ'da soyulmuştur. Ancak, bu üzüntü verici duruma rağmen herhangi bir müdahaleye maruz kalmamış mezarlardan hatırı sayılır miktarda seramik, cam, metal ve kemikten oluşan zengin bir buluntu repertuarı ele geçmiştir. Doğallıkla böylesine geniş bir buluntu repertuarının değerlendirilerek yayınlanması ancak Arkeoloji'nin farklı dallarında uzmanlaşmış bilim insanlarının bir araya gelmesiyle gerçekleştirilebilecek bir çalışmayla mümkün olabilir. Bu gerçek göz önüne alınarak aşağıda söz konusu mezarlara ilişkin "ön değerlendirmeler" aktarılmıştır.

Fig. 13. Nekropolis Yolu'nun Batıdan Genel Görünümü. Öndeki Blok Yığını Kentin Giriş Kapısı Olan Her İki Kenarı Yuvarlak Kuleli Tak Yapısına aittir (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 14. Nekropolis Yolu'nun Kazı Çalışmaları Sonrası Genel Görünümü (Kibyra Kazı Arşivi)

1.2.2. Kiremit Mezarlar

Nekropolis Yolu'nda açığa çıkarılan gömü tipleri içinde en yoğun kullanılanı 63 adet ile *kiremit mezarlar*dır (Fig. 15-18). Bu mezarların 40 adedinde *inhumasyon*, 23 adedinde ise *kremasyon* gömü yapıldığı tespit edilmiştir. Kiremit mezarlarda kiremitler, iki farklı yöntemle kullanılmıştır: ilk yöntemde kiremitler, gömü alanı üzerine düz bir şekilde serilmiştir (Fig. 15, 16). Bu yöntemle oluşturulan mezarların büyük çoğunluğu *kremasyon* gömü yapılmıştır. İkinci yöntemde ise kiremitler karşılıklı olarak çatılmış ve mezar alanının üzeri bu şekilde kapatılmıştır (Fig. 17, 18). Bu yöntemin farklı varyasyonlarında masif taş ve tuğla plakaların çatıldığı da belgelenmiştir. Söz konusu kapama yöntemlerinde önemli husus; kiremitlerin düz olarak kullanıldığı yöntemine ait mezarların büyük oranda Hellenistik Dönem'e ait buluntu içermesidir. Karşılıklı çatılan kiremitlerle

yapılan mezarlarda ise buluntuların ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir. Çatma kiremit mezarların bir kısmında herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Bu veri, buluntusuz kiremit mezarların Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi'ne ait olduğuna işaret etmektedir.

Fig. 15. *Nekropolis* Yolu 51 No.lu Kiremit Mezarın Buluntu Durumu. Kiremitler Düz Bir Şekilde Mezar Alanı Üzerine Serilmiştir (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 16. *Nekropolis* Yolu 51 No.lu Kiremit Mezar. Kiremit Örtünün Kaldırılmasının Ardından Karşılaşılan Kremasyon Mezarın Genel Görünümü (Kibyra Kazı Arşivi)

Genellikle, iç bükey kesitli kiremitlerin karşılıklı olarak çatılması veya kiremitlerin gömü alanı üzerine düz bir şekilde serilerek etraflarının küçük moloz taşlarla desteklenmesi ile yapılan bu mezarlar, Anadolu'nun farklı yerlerinde belgelenmiştir. Sadece kiremit kullanılarak dolayısıyla az maliyetle yapıldıkları aşikâr olan bu mezarlar, basit yapım teknikleriyle kentlerin gelir düzeyi düşük vatandaşlarına ait bir mezar tipi olmalıdır¹⁷. Kiremit mezarlar Anadolu'da özellikle Hellenistik, Roma İmparatorluk ve Doğu Roma Dönemleri'nde oldukça yaygın olarak kullanılmışlardır. Konuyu örneklemek gerekirse Kibyra çatma kiremit mezarlarının benzerleri Skepsis¹⁸, Hierapolis¹⁹, Atteleia²⁰ ve Dadastana²¹ *nekropolis*'lerinde ortaya çıkarılmışlardır. Çatma kiremit mezarların, Kibyra'nın yakın komşusu Laodikeia'da²² kentin her yönüne yayılmış olarak belgelendiğini özellikle vurgulamak gerekir. *Nekropolis* Yolu kazılarında belgelenen bir diğer kiremit mezar çeşidi olan kiremitlerin düz bir şekilde serilmesine ilişkin ise Kibyra'nın en yakın benzeri Antandros'da ortaya çıkarılmıştır²³.

1.2.3. Basit Toprak Gömüler

Alanda belgelenen bir diğer yoğun gömü tipini de 24 adetle "*basit toprak gömüler*" oluşturmaktadır (Fig. 19). Bu gömü tipinde defin alanında ana kayanın 0,20 ile 1,74 m arasında değişen ölçülerde basitçe oyulması sonucunda gömünün yapıldığı, definin üzerinin ise sadece toprakla (veya ana kaya parçaları ile) kapatıldığı belgelenmiştir. Söz konusu gömü tipinde mezar hediye-lerinin büyük oranda gömünün ayak ucuna yerleştirildiği birkaç örnekte ise hediyelerin mezarın her iki ucuna da konulduğu anlaşılmıştır.

¹⁷ Benzeri yaklaşımlar için bk. Şimşek 2011, 14; Polat – Polat 2007, 5.

¹⁸ Başaran – Kasapoğlu 2014a, 54 fig. 10.

¹⁹ Sevinç – Uyar 2015, 185 vd. fig. 10, 11.

²⁰ Tosun – Yalçınay 2009, 137 fig. 3.

²¹ Arslan *et al.* 2010, 328 fig. 16.

²² Şimşek 2011, 14.

²³ Polat – Polat 2007, 5 fig. 23. Bu mezar hem yapım tekniği hem de *kremasyon* oluşuyla Kibyra örnekleriyle son derece benzerdir.

Basit toprak gömüler de -kiremit mezarlar gibi- Anadolu'da sıkça karşılaşılan bir defin türüdür. Bu mezarlar da basit yapıış yöntemleriyle alt gelir grubunu temsil etmektedirler. Anadolu'da özellikle Parion²⁴ ve Laodikeia'da²⁵ bu tür mezarlara ilişkin hatırı sayılır miktarda örnek yayınlanmıştır. Kibyra örnekleri ilk değerdendirmelere göre MS I. yüzyıldan itibaren yoğun olarak defin geleneği içinde kullanılan bir mezar türü olmuştur.

Fig. 17. *Nekropolis Yolu 27 no'lu Kiremit Mezarının Buluntu Durumu. Kiremitler Karşılıklı Olarak Çatılmıştır (Kibyra Kazı Arşivi)*

Fig. 18. *Nekropolis Yolu 27 no'lu Kiremit Mezar. Kiremit Örtünün Kaldırılmasının Ardından Bu Mezarda İnhumasyon Gömü Yapıldığı Görülmüştür (Kibyra Kazı Arşivi)*

1.2.4. Tuğla Örgü Mezarlar

Nekropolis Yolu kazılarında sadece iki adet tuğla örgü mezar saptanmıştır. Kibyra *Nekropolis Yolu* çalışmaları özelinde değerdendirilirse bu tür mezarların kiremit ve basit toprak gömülere oranla daha az tercih edildiğini belirtmek yanlış bir varsayım olmayacaktır. Bu mezarlarda gömü alanı, ana kayanın oyularak tüm duvarlarının tuğla ile örölmesi ile oluşturulmuştur (Fig. 20). Tuğla örgü harç kullanılarak yapılmıştır. Mezarların üst örtüsüne ilişkin ise sadece bir mezardan veri elde edilmiştir. Bu mezarda mezarın üstü iri boyutlu tuğla plakaların birbirine çatılması ile kapatılmıştır. Her iki mezar da doğu-batı doğrultudur. Mezarlar antikçağda soyulduğundan bunlardan defin geleneğine ilişkin oldukça sınırlı bilgiler elde edilmiştir. Buluntulardan hareketle tuğla örgülü mezarların Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapıldığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Tuğla örgü mezarlar Kibyra dışında özellikle Laodikeia'da²⁶ yoğun olarak farklı çeşitleriyle belgelenmiştir.

1.2.5. Pişmiş Toprak Tekne Mezarlar

Nekropolis Yolu'nda sadece 2 adet pişmiş toprak tekne mezar belgelenmiştir. Pişmiş topraktan

²⁴ Başaran – Kasapoğlu 2014b, 117-118.

²⁵ Şimşek 2011, 15.

²⁶ Şimşek 2011, 12.

yapılan teknelerin dar kenarları yuvarlatılmıştır (Fig. 21). Kapaklar, iç bükey kesitlidir ve bunlar da pişmiş topraktan yapılmışlardır. Her iki mezar da antikçağda soyulmuştur. Bu nedenle mezarlardan dağınık durumda kemik ve seramik parçaları dışında veri elde edilememiştir. Mezarlardan biri kuzey-güney, diğeri ise doğu-batı doğrultuludur.

Pişmiş topraktan yapılan tekne (veya Lahit) mezarlar Anadolu’da erken dönemlerden itibaren varlığı bilinen bir mezar türüdür²⁷. Kibyra pişmiş toprak tekne mezarlarının en yakın benzerleri Laodikeia’da görülmektedir²⁸. Kibyra örnekleri kesin olarak tarihlenememiştir ancak diğer kentlerde ortaya çıkarılan benzerleri genel itibariyle Roma İmparatorluk Dönemi’ne tarihlenmiştir.

Fig. 19. Nekropolis Yolu, Basit Toprak Gömü Genel Görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 20. Nekropolis Yolu, Tuğla Örgü Mezar Buluntu Durumu (Kibyra Kazı Arşivi)

1.2.6. Lahitler

Kazı çalışmaları sonucunda alanda toplamda 12 adet lahit gün yüzüne çıkarılmıştır (Fig. 22). Bu mezarların tamamı ne yazık ki antikçağda soyularak, tahrip edilmişlerdir. Bu nedenle lahitlerin hiçbirinde *in situ* verilere ulaşılamamıştır. Açığa çıkarılan lahitlerin tamamında tekneler bezemesizdir. Lahit kapakları birer alçak çatı biçiminde olup alınlıklarında genellikle rozet ve phiale motiflerine yer verilmiştir. İki örnekte ise alınlıklarda Medusa başı işlenmiştir. Lahitler genellikle üç basamak ile yükseltilen podyumlar üzerine yerleştirilmişlerdir.

1.2.7. Alanın Genel Değerlendirmesi ve Sonuç

Nekropolis Yolu kazısı farklı mezar tipleri (Fig. 23) yanında Kibyra Halkı’nın ölü gömme adetlerine ilişkin de oldukça önemli bilgi ve bulgular sunmuştur. 106 adet mezarın 23’ünde *kremasyon* gömü biçimi tespit edilmiştir. Kibyra’da *kremasyon* gömü tarzı gerek *ostothek*’lerin varlığı gerekse *nekropolis*’e yönelik önceki yıllardaki kazılar neticesinde bilinmekteydi. Özellikle Stadion yapısının doğu istinat duvarı kazısı sırasında ortaya çıkarılan Geç Hellenistik Dönem’e ait bir anıt

²⁷ Örneğin Antandros *nekropolis*’inde en erken pişmiş toprak lahitler MÖ VI. yüzyıla tarihlenmiştir. Bk. Polat – Polat 2007, 3.

²⁸ Şimşek 2011, 12 Lev. 18 fig. 48.

mezar bu gömü geleneğinin Kibyra'daki en erken temsilcisi olarak belgelenmişti²⁹. *Nekropolis* Yolu'nda açığa çıkarılan *kremasyon* mezarlar bu bilgileri pekiştirerek *kremasyon* gömülerin Geç Hellenistik Dönem boyunca Kibyra'da yoğun olarak tercih edildiğini ortaya koymuştur.

Mezarların kronolojik sınıflandırması bu aşamada ancak genel hatlarıyla yapılmıştır. Direkt mezar buluntusu olarak ele geçen sikkelerin neredeyse tamamına yakınının kötü durumda bulunması kronolojik dizini zorlaştırmıştır. Bu noktada seramik buluntular kronolojinin saptanmasında dayanak teşkil etmiştir. İlk değerlendirmelere göre *Nekropolis* Yolu'ndaki en erken gömüler Geç Hellenistik Dönem'de yapılmıştır. Roma Dönemi'nde yoğunlaşan gömüler Erken Doğu Roma Dönemi içlerine dek sürmüştür.

2. Agora I. Teras Caddesi (İ. Baytak*)

Agoralar ile ilgili olarak yapılan araştırmalar kentlerin kamu yapıları içinde Akropol ile birlikte bir diğer önemli kısmının da agora olduğunu ortaya koymuştur³⁰. Hellence bir kelime olan ve "*toplanmak, bir araya gelmek*" fiilinden köklenen agora, antikçağ kentlerinde özellikle büyük ve önemli bir kent vasfı taşımada aranan temel unsur olmuştur. Bu önemi sebebiyle MÖ VI. yüzyıla birlikte antik kentlerin kalbi sayılır agoralar. Bugün antik kentlerin genellikle ziyaretçiler için hazırlanmış olan rehber kitaplarında veya tanıtım broşürlerinde kısa ve dar kapsamıyla "*çarşı, pazar yeri*" olarak bilinmektedir. Daha geniş anlamıyla agora, antik şehirlerde kent sakinlerinin politik, ticari, dini ve kültürel faaliyetlerini gerçekleştirdiği, konumuyla kentin merkez noktasını oluşturan, kentteki tapınaklar, tiyatro, gymnasium, stadion, bazilika gibi diğer kamu yapılarının konumunda da odak noktası olan bir mimari formdur. Roma kentlerinde "*forum*" adıyla gelişimini ve önemini sürdürmüştür. İşlevini belirleyen temel eylem "*toplanmak*"tır. Bu açıdan bakıldığında "*agora*" adı altında henüz planlanarak düzenlenmiş belirli bir mimari formun ortaya çıkışından çok önceleri de, düz basit bir "*toplanma meydanı*" olarak, farklı kültür ve coğrafyalardaki yerleşimlerde öncülleri bulunmaktadır. Agora'lar bulundukları kentin coğrafi, topoğrafik ve iklimsel³¹ şartlarına göre farklı mimari formlarda inşa edilmişlerdir. Değişken mimari

Fig. 21. *Nekropolis* Yolu, Pişmiş Toprak Tekne Mezar (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 22. *Nekropolis* Yolu, Lahitlerin Genel Görünümü (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 23. *Nekropolis* Yolu, Ana Kaya'nın (Konglomera) Oyulması İle Hazırlanan Mezar Alanı İçine Birbirinden Farklı Mezar Türleri Yerleştirilmiştir (Kibyra Kazı Arşivi)

²⁹ Özudoğru et al. 2011, 38, 39.

* Dr. Öğr. Gör., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi ABD, Diyarbakır. ismail.baytak@dicle.edu.tr.

³⁰ Wycherley 1993, 146.

³¹ Ersoy 1995, 50.

formlar içinde kalabalık kitlelerin toplanabileceği³² bir meydan ve dinsel³³ ritüeller için tapınak yapılarının bulunmasına özen gösterilmiştir.

Kibyra, antikçağda geniş bir bölgenin (Kibyrtis³⁴) merkezi kenti konumundadır. Bu bakımdan Kibyra Agora'sı söz konusu bölgede yapılan sosyal ve ticari aktivitelerinin bulunduğu noktadır. Dolayısıyla Kibyralı³⁵ üreticilerin malları bu merkezden satışa sunulmuş olmalıdır. Antikçağda kent ekonomisi için oldukça önemli olan agoralardaki alım-satımlarda öne çıkan ticari mallar arasında pişmiş topraktan kap-kacak, metal eserler, değerli taş veya madenden yapılmış takılar, zeytinyağı, tekstil ürünleri, deri, şarap, hububat ürünleri, baharat, et, balık, sebze ve meyveler sayılabilir.

MÖ I. yüzyılın ünlü Romalı mimarı Vitruvius, deniz kenarındaki kentlerde Agora'nın limana yakın, iç bölgelerdeki kentlerde ise kentin ortasında inşa edilmesinin bir gelenek ve doğru bir planlama olduğunu vurgulamıştır. Bir iç bölge kenti olan Kibyra'da da Agora, Vitruvius'un bu anlatımına uygun olarak, kentin tam ortasına yerleştirilmiş ve yerleşim planında merkezi vurgulamıştır (Fig. 4, 5). Kibyra'da MS 23 yılındaki depremden sonra, Hellenistik Dönem Agora'sına ait mimari parçalarının altta dolgu olarak kullanıldığı Roma İmparatorluk Dönemi Agorası inşa edilmiştir. Kentin kamu yapılarının yer aldığı tepenin ortasında konumlanan Agora, etrafına yerleştirilen stadion, bazilika, tapınaklar, tiyatro, odeion, hamam gibi yapıların da merkez aksını oluşturmaktadır. Kibyra Agorası, Stadion, Tiyatro ve Roma İmparatorluk Hamamı arasındaki düzlük alanda konumlanmış olup, doğudan batıya yükselen üst üste üç teras halinde, dikdörtgenimsi bir plan arz eder³⁶. Doğudan batıya giderek yükselen bu üç teras haricinde, kuzey, batı ve güney yönlerinde, kesme bloklarla düzgün örülmüş teras duvarıyla sınırlandırılmıştır. Doğu yönde, bu teras duvarları aynı zamanda, Agora'daki cadde kenarlarında sıralanmış dükkânların ve diğer mekânların cephelerini oluşturur (Fig. 26). Genel hatlarıyla uzunluğu 180 metre, genişliği 130 metre olan bir alanı kaplamaktadır.

Yukarıda da değinildiği üzere Kibyra Agora'sı giderek yükselen bir tepe üzerinde konumlanmaktadır. Bu bakımdan topoğrafya, Agora'nın düzenlenmesinde en belirleyici rolü üstlenmiştir. Eğimli arazi Kibyra Agora'sının teraslar halinde planlanmasını zorunlu kılmıştır. Teraslar³⁷ üzerinde inşa edilen agora binaları Anadolu'da sıkça karşımıza çıkan bir durumdur. Bu planlamanın en iyi örnekleri Tripolis³⁸ (Lydia), Alinda (Karia), Assos (Troas), Aigai (Aiolis) ve Seleukeia'da (Pamphylia) karşımıza çıkmaktadır³⁹.

Agora'daki kazı çalışmalarına ilk olarak 2008 yılında başlanılmış ve bu çalışmalar 2014 yılına dek aralıksız olarak sürdürülmüştür. Alandaki çalışmalar sonucunda hem epigrafi⁴⁰ hem de mimari⁴¹

³² Ersoy 1995, 50.

³³ Camp 1992, 16, 38; Thompson – Wycherley 1972, 19.

³⁴ Özudoğru 2014a, 172, 173.

³⁵ Özudoğru – Dökü 2010, 40, 42.

³⁶ Baytak 2015, 667.

³⁷ Akarca 1972, 82.

³⁸ Duman 2017, 2-4.

³⁹ Coulton 1976, fig.18, 48.

⁴⁰ Özudoğru – Dökü 2013, 53; Agora I. Teras Caddesi kazılarında ortaya çıkarılan çoğunluğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen belgelerin yanı sıra, MÖ II. yüzyıla tarihlenen ve tarihsel bakımdan son derece önemli bir kaç belge de bulunmaktadır. Bunlar MÖ 188 yılına -Apameia Barışı- tarihlenen bir yazıt ile Kibyra vatandaşı genç bir sporcu için MÖ 197 ve 179 yıllarına tarihlenmesi gereken bir onurlandırma yazıtıdır. Bu belgeler antik kaynaklardan öğrenildiğine göre, Kibyra'nın dört kentten oluşan ancak hakkında edebi metinlerde yeterli bilgi bulunmayan bir konfederasyonun (Tetrapolis) en etkili üyesi olduğu dönemden kaynaklanmaktadır.

⁴¹ Özudoğru et al. 2011, 39-41; Özudoğru – Dökü 2012, 50.

bakımlarından son derece önemli bilgi ve bulgulara ulaşılmıştır. Bu makalede Agora I. Teras caddesinde 2014 yılında gerçekleştirilen çalışmalara yönelik olarak ön değerdendirmeler aktarılmıştır. Oldukça geniş bir alanı kapsayan Agora I. Teras Caddesi'ne ait veriler aşağıda beş ayrı başlık altında değerdendirilmiştir.

Fig. 24. Agora I. Teras Caddesi, Güneyden Genel Görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 25. Agora I. Teras Caddesi, Castellum/Dividiculum-Nymphaeum, Genel Görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)

2.1. Batı Stoa

Agora I. Teras Caddesi Batı Stoa'da 2009 – 2014 yılları arasında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda 12 adet dükkân girişi açığa çıkarılmıştı. Dükkânların iç kısımlarına yönelik olarak ise herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu durumun sebebi teraslar halinde yükselen Kibyra Agorası'nda dükkanların iç bölümlerine yönelik çalışmanın bir üst terastan yapılma zorunluluğudur⁴². Söz konusu zorunluluk nedeniyle Batı Stoa kazıları kapsamında dükkân girişleri ortalama 1 m derinlikte açılarak sadece görünür kılınmıştır (Fig. 35). Dükkân girişlerine yönelik koruma önlemlerinin alınmasına ise her kazı döneminde özen gösterilmiştir. Batı Stoa'da 2014 yılı çalışmaları 20x3,60 m ölçülerindeki bir alanda yapılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde 3 adet dükkan girişi daha açığa çıkarılmıştır. Böylelikle de Batı Stoa'daki "dükkân girişi dizininde" sayı 15'e ulaşmıştır (Fig. 24).

Batı Stoa kazılarında dolgu tabakasının büyük oranda yıkıntı bloklardan oluştuğu belgelenmiştir. Yıkıntı bloklar iki katmandan teşekküldür: İlk katmanda -farklı malzemeler olsa da- ağırlıklı olarak teras duvarından düşen bloklar bulunmaktadır. Zemin seviyesine yakın ikinci katman ise büyük oranda stoa'ya ait sütun parçaları ile entablatur malzemesini içermektedir. Söz konusu bloklar belgeleme işlemlerinin tamamlanmasının ardından taş tarlasına nakledilmiştir. Blok katmanlarının kaldırılmasının ardından ulaşılan stoa zemininde ana kayanın (konglomera) düzgünce tıraşlandığı görülmüştür. Ancak kazı çalışmaları sırasında alanda çok sayıda bulunan küfeki taşından çokgen yapılı zemin plakaları stoa zemininin orijinal durumunda opus sectile bir döşeme sahip olduğunu kanıtlamıştır. Stoa'nın Roma İmparatorluk Dönemi opus sectile zemin, zemin altından devam eden künk hatlarının Doğu Roma Dönemi tadilatları esnasında kaldırılmış olmalıdır. Nitekim Batı Stoa'da zemin altı kotta kuzey-güney yönlü 6 sıra künk hattı kesintisiz olarak takip edilmiştir. Kentin su kullanımına yönelik olarak son derece önemli bilgiler sunan su hatlarının ilk yapım evresi Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Bu dönemin ardından Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde de su hatlarının kullanımı çeşitli yenilemelerle sürmüştür.

⁴² Agora II. Teras dükkanlarının iç alanlarına yönelik çalışmalar 2017 yazında başlatılmıştır.

2.2. Agora I. Teras Caddesi

Agora I. Teras Caddesi düzgün kesilmiş kireçtaşı yol taşlarıyla döşenmiştir ve günümüze neredeyse tamamen sağlam durumda ulaşmıştır. Cadde, 6,5 metre genişliğe sahiptir. 2009⁴³-2014 yılları arasında alanda gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde caddenin 88 metrelik bölümü açığa çıkarılmıştır (Fig. 24). Ancak alandaki mimari verilere dayanarak yapılan ölçümlerde caddenin toplam uzunluğunun 112 metre olduğu saptanmıştır. Caddenin önemli niteliklerinin başında doğu kenarından batı kenarına yaklaşık 10 santimetrelilik bir eğimin bulunması gelmektedir. Eğim vasıtasıyla cadde üzerinde yağmur ve kar suyunun birikmesinin önüne geçilmiştir. Bu tasarımla cadde üzerindeki kar ve yağmur suları caddenin batı kenarına birikmekte ve buradan da caddenin başlangıcına yerleştirilmiş bir mazgal bloğu aracılığıyla ana kanalizasyon şebekesine ulaştırılmaktadır.

Fig. 26. Agora I. Teras Caddesi, Doğu Stoa Dükkânları ve Dükkanların Yaslandığı Doğu Roma Dönemi Sur Duvarının Bir Bölümünün Görünümü (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 27. Agora I. Teras Caddesi, Agora Caddesi Kapısı. Söz Konusu Kapı, Doğu Roma Dönemi'nde Devşirme Malzemelerle Güçlendirilerek Bir Sur Kapısına Dönüştürülmüştür (Kibyra Kazı Arşivi)

2.3. Castellum Divisorium/Nymphaeum Yapısı

Yapı, Batı Stoa'da, Agora Caddesi Kapısı ile bakışlı olarak inşa edilmiştir⁴⁴ (Figs. 25, 26). Batı tarafı II. Teras duvarına yaslanan yapı, tamamıyla devşirme bloklardan yapılmıştır. Yapı, art arda sıralanan iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm 5x7 metre ebatlarıyla dikdörtgen tasarıdadır. Bu bölüme ait duvarların iç yüzlerinde künk yerleştirmek için tasarlandığı anlaşılan 15 adet dikine oyuk bulunmaktadır. Yapının zemininde de duvardaki oyukların devamı niteliğindeki künk sıraları tespit edilmiştir. Duvar yüzeylerindeki su çıkışları dışında yapının zemininde de iki adet gider mevcuttur. Zemin giderleri ile birlikte yapıda toplamda 17 adet su çıkışı söz konusudur. Yapının giderlerinde gözlemlenen en önemli nitelik bunların her birinin farklı bir kotta olacak şekilde tasarlanmasıdır. Farklı kotlarda su giderlerinin varlığı, yapının ilk bölümünün *castellum* işlevli olarak tasarlandığını kanıtlamıştır. Böylelikle de yapının *castellum* bölümünden kentin -en az- 17 farklı noktasına su sağlandığını belirtmek yanlış bir varsayım olmayacaktır. *Castellum* bölümünün doğu önünde bu bölümden ortak bir duvar ile ayrılan 3,30 x 7 metre ebatlarındaki yapının ikinci bölümü yer almaktadır. İkinci bölüm doğrudan cadde kenarında konumlanmaktadır. Bu bölümün zemini kalın bir harç tabakasıyla sıvanmıştır ve ilk bölümün aksine bu bölümde zemindeki 1 adet gider dışında herhangi bir su dağıtım izi görülmemektedir. Mevcut mimari verilere göre yapının her iki birimi arasında doğrudan bir su bağlantısı da tespit edilememiştir. Bu nedenle yapının

⁴³ Özudoğru – Dökü 2010, 43.

⁴⁴ Bu tür yapılar *Castellum Divisorium* ya da *Dividiculum* olarak adlandırılmaktadır.; Ayrıca bk. Baytak 2015, 667-675.

ikinci bölümü ilk bölümden taşan sularla işlerlik kazanmış olmalıdır. Direkt olarak cadde kenarında konumlandırılması ve üzerinin açık olması yapının bu bölümünün nymphaeum işlevli olduğunu ortaya koymuştur. Yapının birinci bölümünde Herakles'e ait olan aslan postlu heykel başı ele geçmiştir⁴⁵. 2014 yılı çalışmalarının ardından alandaki künk sıralarının ve yapının duvarlarının pasif koruma ve onarım uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda parapet duvarları ve zemin sağlamlaştırma uygulamalarının yanı sıra batı parapet duvarlarında yer alan ve kısmi olarak korunmuş olan künk sıraları da sağlamlaştırılmıştır⁴⁶.

2.4. Doğu Stoa ve Dükkânlar

Doğu Stoa olarak tanımlanan alan, Agora I. Teras Cadde'sinin doğu kenarını kapsamaktadır. Doğu Stoa'da 2009⁴⁷-2014 yılları arasında yürütölen çalışmalar neticesinde kuzey-güney doğrutusunda yan yana sıralanan 9 adet dükkân yapısı ortaya çıkarılmıştır (Figs. 24, 26). Devşirme malzeme ve moloz taş kullanılarak inşa edilen dükkânların hem içleri hem de ön alanları "*opus spicatum*" yöntemiyle döşenmiştir. Dükkânlar ve zemin döşemleri oldukça iyi durumda günümüze ulaşmıştır. Söz konusu dükkânların doğu yakası boyunca ise kentin Doğu Roma Dönemi suru uzanmaktadır. Doğu Stoa çalışmaları kapsamında surun ilgili bölümlerinde temizlik ve düzenleme çalışmaları da yürütölmüştür.

Doğu Stoa'da önceki yılların devamı olarak planlanan 2014 yılı çalışmaları 20 x 3,50 metre ölçülerindeki bir alanda yapılmıştır. Söz konusu alanda +0,50 ile -0,90 metre kotları arasında yürütölen çalışmalar neticesinde 2 adet dükkân yapısı daha gün yüzüne çıkarılmış, böylelikle de Doğu Stoa dükkân dizininde sayı 11'e ulaşmıştır (Fig. 26). 2014 sezonun en önemli verilerinden biri stoa'nın başlangıcından itibaren takip edilen opus spicatum döşemin 73. metreden itibaren sona ermesidir. Ayrıca, stoa kazısı boyunca gözlemlenen çatı kiremidi tabakasının da kesintisiz olarak devam ettiği anlaşılmıştır. Bu veri aracılığıyla stoa'nın üst örtüsü hakkında oldukça detaylı bilgiler elde edilmiştir. 10 no.lu dükkân içinde 5 x 5 metre ebatlarındaki bir alanda ve yoğun miktarda amphora, *unguentarium*, kandil, cam ve kemik parçaları bir arada ortaya çıkarılmıştır. Bu veriler alanın bir bothros olarak kullanıldığını göstermiştir. 11 no.lu dükkân içinde ise 3,70 x 2,70 metre ebatlarında dikdörtgen tasarıda bir mekân ile karşılaşılmıştır. Mekânın kuzeydoğu köşesinde ana kayanın oyulması ile oluşturulan 2 metre çapında ve 0,75 metre derinliğinde bir düzenleme söz konusudur. Düzenlemenin kuzey kısmında yapı dışına doğru yönelen bir gider olduğu anlaşılmıştır. 11 no.lu dükkân içinde ortaya çıkarılan bu düzenlemenin işlevine yönelik en güçlü olasılık ise alanın bir Doğu Roma Dönemi latrinası olabileceği yönündedir.

2.5. Agora Caddesi Kapısı ve Sur Duvarı

Agora 2014 kazıları kapsamında Agora Caddesi Kapısı'nın batı yüzünde kazı çalışmaları tamamlanmıştır. Kapının genişliği 5,20 m derinliği ise 3,70 m'dir. Agora Caddesi Kapısı doğu yönde, Stadion'dan başlayıp *agora* merkezine ulaşan bir yolun Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait tonozlu anıtsal kapısının surun yapıyla bağlantılı olarak Doğu Roma Döneminde yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur (Fig. 27). Çift kanatlı bu kapı, iç tarafta geç dönem *Castellum Dividiculum/Nymphaeum*'una açılmaktadır. Yapımında tümüyle devşirme malzeme kullanılmıştır.

Kibyra'nın Doğu Roma Dönemi surları, kentin Helenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait anıtlarının sökülmesinden elde edilen malzeme ile inşa edilmiştir. Bu durum en çarpıcı biçimde

⁴⁵ Özudoğru 2015, 48-49, fig. 2.

⁴⁶ Özudoğru 2016a, 61.

⁴⁷ Özudoğru *et al.* 2011, 39.

Ana Cadde⁴⁸ kazıları sırasında anlaşılmıştır. Kentin Roma Dönemi Ana Caddesi'nin Agora I. Teras Caddesi'yle kesiştiği noktaya Sur duvarlarıyla bağlantılı olarak her iki kenarı da kuleli olan oldukça dar bir kapı yapılmıştır. Özellikle de kulelerin yapımında olasılıkla Zeus Soter'e ait bir Hellenistik Dönem tapınağının duvar ve üst mimari elemanları ile MÖ II. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olan Roma – Kibyra antlaşmasına ait yazıtlı bloklar kullanılmıştır. Ayrıca Agora'nın kuzey-doğu ve güneydoğu köşelerinde iki tapınağın varlığı, Geç Sur Duvarı'nda kullanılan devşirme malzemelerden ve geriye kalan mimari izlerden tespit edilebilmektedir.

2.6. Alanın Genel Değerlendirmesi ve Sonuç

Kibyra Agora'sı -yukarıda da değinildiği üzere- oldukça geniş bir sahada teraslar halinde planlanmıştır. Bu bakımdan kazı faaliyetlerinin yapıldığı Agora I. Teras, Agora'nın toplam alanı içinde sadece küçük bir bölümü teşkil etmektedir. Özellikle de yapının Roma Dönemi dükkânlarına yönelik çalışmalar başlatıldığında Agora hakkında daha detaylı bilgilere ulaşılabileceği şüphesizdir⁴⁹.

Agora I. Teras'da yürütülen çalışmalar sonucunda dört farklı döneme ait mimari evre belirlenmiştir. İlk evre Hellenistik Dönem'e ait olup, bu evrenin ancak çok zayıf izleri tespit edilebilmiştir⁵⁰. MS 23 yılı depremi sonrasındaki ikinci evrede, Hellenistik Agora üzerine, yeni bir planlama ile Roma Agorası inşa edilmiştir. Bu evrede I. Teras'ta, taş döşeli bir cadde ile sadece batı kenarında üzeri çatılı bir stoa ve Roma İmparatorluk Dönemi dükkânlarına geçişi sağlayan kapılar yer almaktadır. Bu ünitenin üzeri kapalıdır ve üst örtü blokları aynı zamanda II. Teras yürüme zeminini oluşturmaktadır. Planlamada, yaklaşık yılın yarı döneminde oldukça soğuk geçen iklim şartları etkili olmuş görünmektedir. Üçüncü evrede, MS 417 depremi sonrasında, Batı Teras'taki Roma Dönemi dükkânlarının büyük bir kısmının üst örtüsünün çökmesi nedeniyle, caddenin doğu kenarına da yeni bir stoa ve dükkânlar eklenmiştir (Figs. 24, 26). Ayrıca bu evrede cadde üzerine de küçük bir canlı balık satış havuzu⁵¹ ile hem bir su dağıtım havuzu (*castellum dividiculum*) hem de küçük bir çeşme (*nymphaeum*) işlevli geç dönem yapısı inşa edilmiştir⁵² (Figs. 25). Henüz kesin olarak tarihleyemediğimiz fakat belki de Isaurialı haydutların bölgede etkin oldukları bir dönemin⁵³ karşılığı olan bir sonraki evrede ise agora teras duvarları devşirme malzemelerle güçlendirilerek ve yükseltilerek bir sur duvarıyla⁵⁴ çevrelenmiş olup (Figs. 26, 27), kent küçülerek agora'ya sıkışmış, adeta bir kale kente dönüşmüştür.

3. Roma İmparatorluk Dönemi Hamam Kompleksi (RHK)

Roma Hamam Kompleksi, Kibyra kent merkezinin kuzeybatı ucunda yer almakta olup Tiyatro ve Odeion ile aynı aks üzerinde konumlanmaktadır (Fig. 4, 5). 2015 yılında gerçekleştirilen kazı

⁴⁸ Özudoğru – Dökü 2013, 50.

⁴⁹ 2017 yılında söz konusu dükkânlarla yönelik çalışmalara başlanmıştır.

⁵⁰ Özudoğru *et al.* 2011, 40; D1 (Dükkân-1) içinde 1.50 x 1.20 metre ebatlarında bir sondaj açılmıştır. Söz konusu sondajda 2,30 / -2,90 m seviyeleri arasında anakayanın düzeltilmesi ile yapılan zemine ulaşılmıştır. Bu Zemin üzerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan 0,80 m kalınlığında bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Sondajda ve direkt zemin seviyesinden ele geçen MÖ II.- I. yüzyıllara ait kalıp yapımı kâse ve mühürlü amphora parçaları, Doğu Roma Dönemi dükkânlarının bulunduğu alanın Hellenistik Dönem evresine yönelik bilgiler sağlamıştır.

⁵¹ Özudoğru – Dökü 2012, 50.

⁵² Bu yapı hakkında detaylı bilgiler için bk. Baytak 2015, 667-676.

⁵³ Isaurialıların bu dönemdeki haydutluk ve talan faaliyetleri için bk. Mitchell 2016, 498-502. Ayrıca aynı kaynakta s. 500: "...Aphrodisias ve Sagalassos dâhil Küçük Asya'nın pek çok kenti, IV. yüzyıl ortalarıyla V. yüzyıl arasında surlar inşa ettiler. Kırsal kesim hala tehdit altındaysa da bu surlar kentler için yeterli korunma sağlıyorlardı..." Nitekim Kibyra'ya yakın sayılabilecek konumdaki Sagalassos'ta geç dönem surları, MS 404-406 yılları arasında ve Isauria tehditleriyle ilişkili olarak tarihlenmiştir: bk. Loots *et al.* 2000, 592-594; Mitchell 2016, 500, dn. 720.

⁵⁴ Özudoğru – Dökü 2013, 50.

çalışmaları bugüne değin alanda yapılan ilk kazı ve araştırma etkinlikleri niteliğini taşımaktadır. 1989 yılında Gölhisar-Böğrödelik yayla yolu ıslah çalışmaları esnasında özellikle hamamın kuzey batı sınırını oluşturan apsis'li *ambulacrum*'a ait dış duvarlarda ve yapının kuzey aksamlarında ciddi oranda iş makinası tahribatı gerçekleşmiştir. Ayrıca aradan geçen zaman zarfında doğal etkenlerle meydana gelen toprak kaymaları da alandaki tahribatın derecesini artırmıştır. Bu nedenle alanda kapsamlı kazı ve koruma çalışmaları zorunlu hale gelmiş ve bu noktadan hareketle kentin en görkemli yapılarından biri olan Roma İmparatorluk Dönemi Hamamı'nda kazı çalışmalarının ilk adımı 2015 yılı kazı sezonunda atılmıştır.

Alandaki kazı çalışmaları; Açma I, II ve III olmak üzere 3 farklı alan adı altında gerçekleştirilmiştir (Figs. 28, 29). İlgili açmalardaki kazı çalışmalarının esas hedefi yapının kuzey ve doğu ana duvarının dış hatlarına ait rölovenin açığa çıkartılarak belgelenmesi doğrultusunda belirlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen 2015 yılı RHK (Roma İmparatorluk Dönemi Hamam Kompleksi) kazıları sonucunda yapının kuzey çevresinde (Açma I ve II) kazı çalışmaları büyük oranda tamamlanmıştır. Bu alanda 1989 yılı yol yapımı neticesinde ortaya çıkan tahribatın giderilmesine yönelik ilk adımlar atılarak *ambulacrum* apsis'i onarılmıştır. Yapının doğu cephesinde (Açma III) ise çalışmaların önümüzdeki kazı döneminde tamamlanması hedeflenmektedir.

3.1. Açma I (M. Şimşek)

Bu alandaki kazı çalışmaları; Roma Hamam Kompleksi'nin kuzeybatı sektörünü oluşturan *Ambulacrum* ve bağlı mimari aksamları kapsamaktadır. Kentin merkez kuzeybatı sınırını çizen eğimli topografyadaki yoğun toprak akıntı sebebiyle çalışma alanı büyük oranda kapanmıştır, bunun yanı sıra 1989 yılı Böğrödelik Yaylası yolu yapım çalışmaları esnasında *ambulacrum*'a ait apsisli kuzey duvarda ve doğu yer alan bağlı ikincil ana duvarlarda yüksek oranda tahribat meydana gelmiştir.

Açma I'de gerçekleştirilen kazı çalışmalarının esas hedef noktasını teşkil eden *ambulacrum*, hamamın ana yıkanma ünitesine organik bağ sergileyen dikdörtgen planlı *apodyterium*'un kuzeyine organik bir şekilde kuzey-güney oryantasyonda inşa edilmiştir (Fig. 30) Sıralı hamam tiplerinde görülen *ambulacrum*'lar oldukça hacimli ve kısmen yapının genel planına asimetrik tasarım sergileyebilen geniş sosyal mekanlardır. Bazı hamam örneklerinde bu salonlar asimetrik olmak üzere daha küçük bir alanı kaplarken⁵⁵, Ephesos Doğu Hamamı ve Alexandria Troias Hamam

Fig. 28. Roma Hamam Kompleksi Planı ve Plan Üzerinden Açmalar ve Karelajların Konumu (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 29. Roma Hamam Kompleksi Kazı Çalışmaları Sırasında Genel Görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)

⁵⁵ Şimşek 2013a, 197 fig. 259.

Gymnasion’unda görüldüğü üzere bazı örneklerde *ambulacrum*’un yıkanma birimlerini üç yandan çevrelediği görülmektedir⁵⁶.

Dikdörtgen *ambulacrum*’un kuzey cephesinde yarım daire formlu bir apsis’in varlığı, alanın doğu ve batı iç kanatlarında merkez aksa paralel iki adet çok işlevli nefin tasarlanmış olması yapıya mimari şema itibarıyla *bazilikal* bir plan kazandırmıştır. Apsis’li kısmın odak noktasını oluşturduğu ve ana binadan kuzeye doğru çıkıntı yaparak belirgin hale gelen dördül formlu alan aynı zamanda Miletos Faustina Hamamları’nda olduğu gibi bir “*Musae Salonu*”⁵⁷ işlevselliğine sahip olabilir. *Ambulacrum*’un tamamında izlenen esas taşıyıcıların da ana binada olduğu gibi taş bloklarla yükseltile oniki adet güçlü payeden oluştuğu ve bu paye aralarının ise kireç harcı katkılı ve oldukça nitelikli işçiliğe sahip moloz örgü duvarlarla kapatılarak genel planın belirdiği görülmektedir. Ana taşıyıcı payelerde görülen massiv kalker blokların yanı sıra duvarların moloz örgülerle inşa edilmesi yapıyı Anadolu’daki birçok imparatorluk dönemi hamam örneklerinden ayırır. Örnek olarak; kentin yakın komşularından biri olan Laodikea’da aynı dönemde inşa edilen hamamların taşıyıcılarında ve duvarlarında bütününüyle massiv traverten bloklar kullanılmıştır⁵⁸. Bu durum kentin doğal rezervleri ve ekonomik gücüyle doğrudan ilgili bir durum olarak algılanır. Ancak; yapının genelinde izlenen malzeme tercihinin yanı sıra, sahip olduğu hacim ve form özellikleri Magnesia Meandrum’da- Caserna Hamamları gibi örneklerde de görülmektedir⁵⁹. Alanın büyük ölçüde karakterini belirleyen yarım daire formlu apsis de aynı fiziki niteliğe sahiptir. Mekanda dinlenme-oturma ihtiyaçlarını karşılamak amaçlı tasarlanan mimari detaylar içerisinde yapının kuzeyinde konumlanan apsiste ve doğu-batı nefin ana duvarlarına paralel planlanan oturma sekileri bu detaylar arasında göze çarpan ilk mimari unsurlar arasındadır. *Ambulacrum*’un apsis’ine ve neflere ait altyapı dışında alanının merkez zemininde bir *hypocaust* tasarlanarak ısıtma sorunu geleneksel bir yöntemle çözümlenmiştir. İklim koşulları oldukça sert olan Kibyra gibi kentlerde inşa edilen hamamların gerekli görülen bağlı üniteleri için ikincil preafirniyumların tasarlandığı bilinmektedir. Doğrudan *hypocaust* sistemi ile bağlantılı olan ocaklık ya da sıcak hava sirkülasyon penceresi olduğu düşünülen mimari aksam ise yapının hemen doğu bitişiğine dikdörtgen formda inşa edilen ikinci bir odacıkla bağlantılı olmak kaydı ile ana odanın doğu duvarı içerisinde yer almaktadır. Söz konusu bu mimari ünitenin *praefurnium* olmasının yanında yakıt stoklama odası olarak kullanıldığı fikri diğer öngörüler arasındadır. Yapının inşasında kullanılan taş bloklar, kireç ve plaster başlıkların yanı sıra yerinde korunabilmiş ilgili örnekler yapının zemin kısmından tavanına kadar ayrıca bir iç döşeme sahip olduğuna işaret etmektedir. Buluntular arasında *Ambulacrum* apsis’inin

Fig. 30. Roma Hamam Kompleksi Açma I alanı ve Yapının Batı Yönü Boyunca Uzanan Ambulacrum (Kibyra Kazı Arşivi)

⁵⁶ Yegül 2006, 245, 246 fig. 256, 258.

⁵⁷ Yegül 2006, 256-258 fig. 280.

⁵⁸ Şimşek 2013a, 188-207.

⁵⁹ Yegül 2006, 243 fig. 252.

güneydoğu köşesinde mermer yürüme zeminine oldukça yakın bir seviyede tespit edilen *Medusa* portreli bir adet plaster başlık, yapının dahili fasatında kullanılan mermer kaplamalar ve genel tasarı konusunda ipuçları vermesi bakımından son derece önemlidir.

1273.93 m ulusal kotuna isabet eden 9 no.lu poligon noktasının baz alınmasıyla gerçekleşen kazı çalışmalarının belirli karelajlarda devam ettirilmesiyle 1271. 28 m kotunda apsis içinde bulunan mermer zemin kaplı *Süspansura*'ya ulaşılmış ve bu kot dahilinde söz konusu karelajlardaki tüm dolgu toprak katmanı kaldırılmıştır. Alanda açığa çıkartılmış mimari rölöveyi vücuda getiren fiziki dokuların büyük oranda zarar gördüğü izlenmiştir. Bu durum apsis duvarında ve doğusunda bulunan paye ile moloz örgü ana duvarlarda çok daha ileri noktadadır. Apsis'in iç kısmında *hypocaust* sisteminin olmayışı bu alandaki mermer zeminin kısmen korunmasına imkân tanımıştır aynı durum batı nef içerisinde bulunan mermer kaplı zemin için de geçerlidir. *Ambulacrum*'un doğu kanadındaki seviye indirme çalışmaları daha aşağı kotlara ulaşmaktadır. Bu alanlarda ulaşılan kot 1268.24 m dir ve kazı çalışmaları henüz son bulmadığı için *Praefurnium*'un? bulunduğu dördöl planlı odanın alt yapısıyla ilgili bilgiler vermek mümkün olmamakla birlikte bu alanın hemen güneyinde konumlanan benzer planlı odanın kimliğine ilişkin saptamalar yapmak aynı nedenlerden ötürü şu an için sağlıklı değildir. Yapının batısında yer alan yüksek eğime sahip *nekropolis* topografyası yüzeyde oldukça etkili akıntılara neden olduğu için kazı alanında buluntu bazlı sağlıklı bir stratigrafi izleyebilmek mümkün değildir ancak; mevcut yapılaşmalardan hareketle mimari evrelerle ilgili kronolojik bilgilere ulaşılmıştır.

MS II. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen hamamın kullanım dışı kalmasıyla MS V. yüzyıla tekabül eden geç dönemde apsis'in zeminine oldukça basit bir demir işliğı-ocağı yapılmıştır (Fig. 31) Geç dönemde fonksiyonelliğini yitiren hamamda mimari kaplamalarda dübel işlevli kullanılan metaller bu işlikte yeniden değerlendirilerek farklı ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılmıştır. Ayrıca; *Praefurnium* odasının doğu duvarının üzerinden kuzeybatı-güneydoğu aksta uzanan iki sıra künk sistemi de aynı dönemdeki alt yapı veya imar faaliyetlerine işaret etmektedir. Kentin MS III ya da IV. yüzyıl içerisinde antikçağ kayıtlarında henüz rastlanılmamış orta ölçekte bir deprem geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Öyle ki bu depremle birlikte *ambulacrum*'un kuzey doğu kanadını oluşturan mimari konstrüksiyon büyük oranda yıkılmış olmalıdır. Bu durum özellikle apsis'e bağlı doğu ana duvardaki ciddi hasarda net olarak görölmektedir. Belli bir kota kadar tamamen yıkılan bu duvar yeniden örölerek eski haline getirilmiş hatta dış hattan ayrı bir mesnet duvarıyla iyice güçlendirilmiştir. *Ambulacrum*'un doğusunda bulunan dikdörtgen formu *Praefurnium* odası da tamirat niteliğindeki yapılaşmaların gerçekleştiğı bu süreçte yeniden inşa edilmiştir. Bu durum alandaki mimari fizibilitenin işaret ettiğı detaylardan anlaşılabilmektedir. Erken Doğu Roma Dönemi'nde (MS 417) en yıkıcı depremini yaşayan kentin tüm kamu yapılarında olduğu gibi Büyük Roma Hamamı da tamamen kullanılamaz duruma gelmiştir. Yukarda vurgulandığı üzere Apsisli yapının hemen zeminine MS V-VI. yüzyılda inşa edilen basit demir işliğı ve alana bitişik nizamdaki *Praefurnium* odasının yıkılmış doğu duvarı üzerinden geçirilen geç dönem su künkleri kronolojik olarak bu süreci ilgili gelişmeleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.2. Açma II (İ. Baytak)

Açma II olarak isimlendirilen alan hamamın kuzey duvar önünde dışta kalan kısmıdır. Alan uzunluğu doğu-batı yönde 38 m, kuzey-güney yönde 20 m'dir. Karelajların kapsadığı alan ise 500 m² civarındadır ve kazı çalışmaları 1271, 33 ile 1264, 72 m seviyeleri arasında yürütölmüştür. (Fig. 28-29) Açma II'de, 26 mlik uzunluğu, 5 m mevcut yüksekliğı olan hamamın kuzey ana duvar cephesi ve onu dik kesen Açma I'in kuzey-güney doğrultulu 19 mlik yan duvarları ile 25 mlik istinat duvarı arasında kalan kısımlar çalışma alanını çevrelemiştir(Fig. 33).

Açma II kazılarında öncelikli olarak kuzey duvarında deprem ve tahribatlar sonucu yıkılmış ve yamaca düşmüş olan üst yapı blok katmanları kaldırılma işlemi gerçekleştirilmiş ve sonrasında alanda mimari işlevli blokların tasnifleme aşaması gerçekleştirilmiştir. Alanda; hamam kuzey ana duvarı, kuzey duvar içi tonozlu kemer, erken ve geç dönem konut ve duvar izleri, kuzey istinat duvarı, 2 ayrı yerde hamam yapısı ile ilişkili kanalizasyon sistemleri, akar sistemleri, künk sistemleri sistematik bir şekilde belgelenmiştir. Hamam dış cephesinde en başından itibaren takip edilen künk sistemlerinin özellikle hamam kuzey duvarı önünde net bir şekilde izlenebildiği görülmüştür (Fig. 32). 2015 yılı içerisinde yapılan Roma Hamam Kompleksi Açma II kazı ve araştırma çalışmaları yapının kuzey duvarının dışta kalan kısmının büyük ölçüde açığa çıkarılması ile sonlandırılmıştır.

Fig. 31. Roma Hamam Kompleksi Açma I, Ambulacrum'un Apsis'li Bölümündeki Geç Dönem Kireç Atölyesi (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 32. Roma Hamam Kompleksi Açma II, Kanalizasyon ve Künk Hatları Genel Görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)

3.3. Açma III (D. Tarkan)

Açma III, RHK'nin doğu cephesini kapsamaktadır. Bu alanda kazı faaliyetlerine başlanmasındaki başlıca gaye yapının bu bölümündeki yüksek tonozları ve pencere açıklıklarını belgeleyerek buradaki mekan veya mekanları tanımlayabilmek olmuştur.

Açma III'ün kazı alanı G, H, I, J, K, L, M karejlerinin 15, 16, 17 ve 18 no.lu bölümlerini kapsamaktadır (Fig. 28-29). Kazı çalışmalarına 1272 m seviyesinde başlanılmış ve bu sezonki çalışmalar 1264 m seviyesinde sonlandırılmıştır.

Açma III kazı çalışmaları sonucunda elde edilen veriler şu şekilde özetlenebilir; kazı etkinlikleri neticesinde toplam uzunluğu 20.70 m olan doğu cephe duvarı büyük oranda ortaya çıkarılmıştır (Fig. 33). Ancak alanın kazısı henüz tamamlanmamıştır. Ortalama 3 m dolgu daha kaldırıldıktan sonra yapının doğu cephesi tümüyle ortaya çıkarılmış olacaktır. Bu sezonki çalışmalar yapının doğu cephesinde iki katlı bir düzenleme olduğunu ortaya koymuştur. İlk kat, kuzey güney doğrultusunda yan yana sıralanmış üç adet tonoz ile oluşturulmuştur (Fig. 33). Tonozlar 3. 50 m ile 3. 80 m arasında değişen genişliklere sahiptir. Ayrıca tamamı içte moloz örgü bir duvarla kapatılmıştır. Söz konusu tonozların üzerinde ise 4 adet pencere açıklığını sınırlandıran geniş söveler yükselmektedir. Tonozlu zemin kat üzerinde yükselen pencere açıklıklarının hamam kompleksinin hangi birimine ait olduğuna yönelik yalnızca çok az veri ele geçmiştir. Çünkü yapının iç bölümüne yönelik çalışmalar bu dönemde yalnızca pencere sövelerinin arası ile sınırlı kalmıştır. Bu çalışmalar sırasında ikinci pencere açıklığında pilaelere işaret eden bir ayak belgelenmiştir. Söz konusu belge hamam kompleksinin güney doğu bölümünü kapsayan birimin caldarium olabileceğine dair önemli bir ipucu olmasına karşın bu durum henüz kesin olarak kanıtlanamamıştır.

Fig. 33. Roma Hamam Kompleksi, Kazı Çalışmaları Sonrası Doğudan Görünüm. Öndeki Tonoğlu Alan Açma I, Merkezi Kısım Açma II ve Gerideki Bölüm Açma III alanıdır (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 34. Stadion Portiko, Kazı Çalışmalarının Ardından Genel Görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)

Açma III kazı faaliyetleri yapının kullanım evrelerine ilişkin de önemli veriler sunmuştur. İlk değerlendirmelere göre MS V-VI. yüzyıla ait seramik buluntular yapının son kullanım evresi ile ilişkin olmalıdır. Açma III'de 16-18 nolu karelajlar içinde hamam doğu cephe duvarına dik uzanan ve yer yer küçük moloz taşlarla desteklenmiş olmakla birlikte büyük oranda konglomera bloklar ile örülmüş bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Duvar doğu yöne doğru 21,50 m devam etmektedir. Bu noktadan itibaren ise duvarın güneye yönelen köşesi tespit edilmiş ancak kazı çalışmaları bu tespitle önümüzdeki kazı sezonunda devam ettirilmek üzere sonlandırılmıştır. Duvarın en geniş yerinde kalınlığı 1.40 m olarak ölçülmüştür. Ebatları ile bu duvar -hiç kuşkusuz- büyük bir kamu yapısına ait olmalıdır. Ancak işlevi henüz netlik kazanmamıştır.

3.4. Alanın Değerlendirmesi ve Sonuç

Kazı çalışmaları neticesinde yapının planına yönelik bilgilerimiz artmıştır. Buna göre yapının (Palestra dışında) kapladığı alan 3650 metrekare olarak hesaplanmıştır. Yapı, doğu-batı doğrultusunda yan yana sıralanmış mekanlardan oluşmaktadır. Bu sıralamada en göze çarpan birim yapının batı yakası boyunca uzanan *ambulacrum*'dur. Yapının yıkanma birimleri *ambulacrum*'un ardından doğu yöne doğru yan yana sıralanmıştır. Ancak, kazının bu ilk yılında yıkanma birimlerine yönelik olarak bitki temizliği dışında herhangi bir çalışma yapılmadığından söz konusu birimlerin işlevi henüz anlaşılamamıştır. Önümüzdeki kazı döneminde yapının tasarımına yönelik daha detaylı bilgiler elde edilmesi umulmaktadır.

4. Stadion (F. E. Dökü* – M. C. Kaya**)

Stadion, *Nekropolis* Yolu'nun bitiminde yer alan iki kuleli kent kapısından geçildikten sonra, kente girişte ilk yapı olarak karşımıza çıkar. Magnesia⁶⁰, Ephessos⁶¹, Perge⁶², Aspendos⁶³, Sillyon⁶⁴ ve Selge⁶⁵ stadion'larında da olduğu gibi "U" formu bir plana sahip olan yapı, girişinde yer alan *propylaion*'u, batı oturma sıraları boyunca uzanan *portiko*'su, yaklaşık 11 bin kişilik

* Dr. Öğr. Ü., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Burdur. eraydoku@mehmetakif.edu.tr.

** Arş. Gör., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Burdur. mckaya@mehmetakif.edu.tr.

⁶⁰ Bingöl 2011, 118 – 127; İlhan 1996, 53.

⁶¹ Engelmann 2004, 71 vd.; İlhan 1996, 51 vd.

⁶² Saltuk 1995, 71-73; İlhan 1996, 53-55; Özdzibay 2012, 79 vd.

⁶³ Saltuk 1995, 69 vd.; İlhan 1996, 55 vd.

⁶⁴ Saltuk 1995, 70 vd.; İlhan 1996, 56 vd.

⁶⁵ İlhan 1996, 57 vd.

kapasitesi ve 195 m'lik pist uzunluğuyla, Anadolu stadion'ları arasında özgün bir yer edinmiştir⁶⁶. Kuzey – güney doğrultusunda inşa edilen yapının, oturma sıraları doğu ve batıda, *sphendone*'si ise güneyde konumlanmaktadır. Batı oturma sıraları 21 basamaklıdır. Doğal yamaç üzerinde konumlandığı için günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşabilmiştir. Doğru oturma sıraları ise topografik nedenlerden dolayı, tonozlar ve moloz örgü duvarlar kullanılarak yükseltilmiştir ve günümüzde tamamen yıkılmış durumdadır. Yapmış olduğumuz hesaplamalar neticesinde doğru oturma sıralarının 7 basamağa kadar yükseltildiği ve bu basamakların arkasında, batı tarafta olduğu gibi bir yürüme alanı düzenlenmiş olduğu düşünülmektedir.

Seyircilerin yapıya girişi, kuzeyde bulunan 5 geçişli, yüksekliği 7,94 m, genişliği 25,35m'ye varan *propylaion* ile sağlanır. Büyük oranda yıkılmış durumdaki *propylaion*'un günümüzde batıda bulunan iki ayağı sağlam durumdadır, diğer dört ayağın ise sadece kaideleri in situ olarak korunabilmiştir.

Batı oturma sıralarının hemen arkasında ise yaklaşık 190 m boyunca devam eden portiko bulunmaktadır. Günümüzde yıkılmış durumda olsa da portikoyu oluşturan blokların büyük bir bölümü kazılar sırasında ele geçmiştir. Tüm batı oturma sırası boyunca devam eden bu yürüme alanında 4 m aralıklarla yerleştirilmiş ve birbirlerine kemerlerle bağlanan 34 adet ayak kullanılmıştır⁶⁷ (Fig. 34).

2006 yılında başlatılan stadion kazı çalışmaları, 2012 yılına gelindiğinde büyük oranda tamamlanmıştır. 2015 yılında ise, batı oturma sıraları arkasında uzanan portiko'da küçük çaplı bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu alanda ilk kazılar 2007 ve 2008 yıllarında yapılmış olup, iki sezon süren çalışmalar boyunca yaklaşık 180 m uzunluğa sahip portiko, yürüme zemini haricinde tamamen kazılmıştır⁶⁸. Yürüme zemininde ise sınırlı bir alanda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmalar neticesinde herhangi bir zemin düzenlemesi tespit edilememiş ve ana kayanın kabaca tıraşlanmış olduğu görülmüştür. Bu sebeple tüm portiko'nun zemini tamamen kazılmış ve kazı seviyesi ana kayaya kadar indirilmeden sonlandırılmıştır.

2015 yılındaki kazı çalışmalarımızın amacı ise, portiko zeminini tamamen açığa çıkarmak olarak belirlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda çalışmalara alanın güney ucundan başlanmıştır ve kuzeye doğru ilerlenmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda tüm alan boyunca herhangi bir yürüme zemini düzenlemesine rastlanılamamıştır (Fig. 34). Ancak bazı yerlerde ana kaya üzerinde tam olarak korunmamış olmasına rağmen ince bir kireç harç tabakası tespit edilmiştir. Bu da ana kayanın tamamen tıraşlanmadan, harç kullanılarak tesviye edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu kireç harç tabakası çok küçük bir bölümde ince bir tabaka halinde ele geçmiştir. Bununla birlikte kemerli anıtsal cephe düzenlemesi boyunca, ayak kaidelerini ana kayaya oturtabilmek için bu kısımlarda ana kayanın kabaca tıraşlandığı ve kaidelerin arasının moloz blokaj ile doldurulmuş olduğu görülmüştür. Çalışmalar sırasında güney-kuzey doğrultusunda 167. m'den başlayarak 178. m'ye kadar devam eden bir su sistemine de rastlanmıştır. Su sistemi, stadion'un hemen batı üstünde konumlanan Bazilika yönünden gelerek, portiko'yu sınırlayan teras duvarına ait basamakların hemen önünden iz verip, kuzeydeki *propylaion*'a doğru devam etmektedir. Çalışmalar sonucunda Batı Portiko'nun zemin durumu tam olarak belgelenmiş olup, kuzey uçta stadion girişine yönelen bir temiz su sisteminin Portiko'dan geçen kısmı açığa çıkarılmıştır (Fig. 34).

⁶⁶ Dökü – Kaya 2013, 180 vd.

⁶⁷ Kibyra Stadion'unun mimarisi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Dökü – Kaya 2013.

⁶⁸ Ekinci *et al.* 2008, 35 vd.; Ekinci *et al.* 2009, 32 vd.

Fig. 35. Önde, Teras Duvarı ve Dükkan Kapıları, Teras Duvarının Üst Kısımındaki Düzlük Alanda ise Yuvarlak Planlı Çeşmenin Konumlandığı Alanın Kazı Çalışmaları Öncesindeki Durumu Görülmektedir (Kibyra Kazı Arşivi)

5. Yuvarlak Planlı Çeşme (M. C. Kaya)

5.1. Kazı Çalışmaları

Agora'nın 3. terasında konumlanan yapıda, 2016 yılı itibariyle ilk çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Figs. 4, 5, 35, 36). Başlangıç aşamasında, yapıyı çevreleyen yoğun bitki örtüsü temizlenmiş ve yıkıntı halde duran mimari blokların çizimleri yapılarak buluntu durumları belgelenmiştir. Blokların taşınmasıyla birlikte, iç içe konumlandırılmış iki yuvarlak planlı havuzdan oluştuğu anlaşılan yapının, kazısına iç havuzdan başlanmıştır. Bu kısımda, -0,55 m ve -1,05 m seviyeleri arasında iç havuza ait *krepidoma* açığa çıkarılmıştır. Burada ele geçen buluntulardan ve stylobat üzerindeki taş yerleştirme izlerinden, parapet bloklarının arasında postamentlerin kullanılarak iç havuzun çevrelenmiş olduğu tespit edilmiştir. Ancak parapet blokları ve postamentlerin hiçbirisi *in situ* durumda bulunamamıştır⁶⁹ (Fig. 36).

İç havuzun merkezinde gerçekleştirilen kazılar sırasında, havuz zemini seviyesinde 3 adet üçgen formlu blok *in situ* durumda açığa çıkarılmıştır ve toplamda 12 adet blok kullanılarak bu alanda, 3.40 m genişliğinde 12 köşesi olan çokgen bir temel oluşturulduğu tespit edilmiştir. Temeli oluşturan blokların tam orta noktasında, -1,73 m seviyesinde, yapıya su ulaşımını sağlayan, *in situ* durumda, pişmiş toprak künk sisteminin su çıkış noktası belgelenmiştir⁷⁰ (Fig. 37).

İç havuzdaki çalışmaların tamamlanmasının ardından, dış havuzun kazısına başlanmıştır. Burada yürütölen kazı çalışmalarında havuzu çevreleyen blokların büyük bir kısmı *in situ* durumda ele geçmiştir, sadece güney cepheye ait bloklar Geç Antikçağ'da taşındığı için eksik durumdadır⁷¹. İç havuzda olduğu gibi dış havuzu da parapet blokları ile aralarına yerleştirilen postament'ler

⁶⁹ Bu bölümde ele geçen bazı parapet blokları ve postament'lerin üst kısımlarında kare şeklinde ve ortalama 0.03 m derinliğinde sıralı dübel yuvalarının açıldığı görölmüştür. Bu dübel yuvaları, blokların üzerlerinde korkuluk benzeri bir düzenleme yapılmış olabileceğini düşündürmüştür.

⁷⁰ Künk çapı 0,28 m'dir.

⁷¹ Yapıya ait birçok mimari parçanın, Geç Antikçağ'da, agora'nın çevresinde inşa edilmiş olan yapıların duvarlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

çevrelemektedir⁷² (Fig. 38). Bununla birlikte, burada kullanılan bazı postamentlerin cephelerinde açılmış delikler ve üst kısımlarındaki kanal izlerinden, olasılıkla bronz bir aksam kullanılarak musluk benzeri düzenleme yapılmış olduğu ve buralardan su alınabildiği anlaşılmaktadır. Bu postamentler yapının kuzey, güney, doğu ve batı cephelerinde birer adet olmak üzere karşılıklı yerleştirilmiştir.

Fig. 36. Yuvarlak Planlı Çeşme, Kazı Çalışmalarının Ardından Genel Görünüm (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 37. Yuvarlak Planlı Çeşme, Yapıya Su Ulaşımını Sağlayan, İn Situ Durumda, Pişmiş Toprak Künk Sisteminin Su Çıkış Noktası (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 38. Yuvarlak Planlı Çeşme, Dış Havuz Oluklu Parapet Blokları (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 39. Yuvarlak Planlı Çeşme, Dış Havuzu Çevreleyen Yatay Tahliye Olukları (Kibyra Kazı Arşivi)

Dış havuzun önünde gerçekleştirilen çalışmalarda, havuzu çevreleyen stylobatın hemen önünde, tüm daire boyunca ortalama 0.70 m genişliğinde, oluklu bloklar kullanılarak açık bir kanal sistemi oluşturulduğu ve bu sayede su tahliyesinin sağlandığı tespit edilmiştir (Fig. 39). Yapının bu oluklarla birlikte toplam çapı 15.20 m'dir. İç havuzun çapı ise, *krepidoma* ile birlikte hesaplandığında 8.90 m olarak ölçülmüştür.

2016 yılı çalışmaları sonunda yapının iç dolgusu tamamen temizlenmiş ve çevresi, tüm dış parapet blokları boyunca ortalama 4.50 m genişliğinde kazılarak açığa çıkarılmıştır. İç havuzun zemininin kireç harç kullanılarak sıvandığı, dış havuzun zemininde ise tuğla döşem kullanılmış olduğu görülmüştür. Ancak Geç Antikçağ'da, özellikle dış havuz zemininde tamirata bağlı olarak çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Dış kısımda gerçekleştirilen çalışmalarda, yapının batısında, kuzey-güney doğrultulu uzanan ve spoliyen malzemelerin kullanıldığı moloz örgülü bir duvar tespit edilmiştir. Çalışmalar yapının kuzeyine doğru ilerledikçe künk sistemlerinin tüm yapı çevre-

⁷² Hem iç hem de dış havuzda aynı tip ve ebatla parapet ve postamentler kullanılmıştır. Parapet blokları 1,08 m yüksekliğinde, 1 m uzunluğunda, 0,40 m genişliğindedir. Postamentler ise 1,08 m yüksekliğinde, 0,67 m uzunluğunda ve 0,60 m genişliğindedir.

sinde devam ettiği görölmüştür. Tüm bu yapılaşmalar Doğu Roma Dönemi'nde, dış düzenlemeye ait orijinal zemin blokları sökülerek oluşturulmuştur. Ayrıca yapının kuzey ve güneyinde yine Geç Antikçağ'a ait olduğu düşünölen iki ayrı kanalizasyon sistemi tespit edilmiştir. Alanın koruma altına alınmasıyla birlikte 2016 yılı kazı çalışmaları sonlandırılmıştır (Fig. 36).

5.2. Alanın Değerlendirmesi ve Sonuç

Kazı çalışmaları sırasında, biri 2 parça halinde toplam 5 adet girlandlı arşitrav-friz bloğu, 1 adet konsollu korniş bloğu parçası ve konik formlu çatıyı oluşturan 2 adet blok ele geçmiştir (Figs. 40, 41). Eldeki veriler ışığında üst yapı bloklarının, iç havuzu çevreleyen postamentlere yerleştirilen tek sıra sütunların üzerinde yükseldiği ve konik formlu bir çatıyla havuzun üzerinin kapatıldığđı düşünölmektedir⁷³. Fakat iç havuza ait parapet bloklarının büyük bir kısmı ile sütun ve sütun başlıkları Geç Antikçağ'da taşınmış olduğundan günümüze kadar ulaşamamıştır. Dış havuzda ise parapet blokları arasında postamentler kullanılmış olmasına rağmen, içteki gibi sütunlu düzenlemeyi oluşturacak üst yapı blokları ve sütunlar ele geçmemiştir⁷⁴.

İç havuzun merkezinde yürütölen çalışmalarda bulunan iki heykel, buradaki mimari düzenlemeyle ilgili fikir yürütebilmemize olanak sağlar⁷⁵. Heykellerden biri aslan postu üzerinde uzanmış olarak betimlenen Herakles'tir⁷⁶, diğerisi ise ebat olarak daha küçüktür ve panter postu üzerine uzanmış bir figür betimlenmiştir (Fig. 42). Her iki heykelde de hayvan postlarının başı, yan tarafta ağızları açık olarak, çörten vazifesi göreceğ şekilde işlenmiştir. Heykellerin alt yüzlerinde ise oluklar açılmış ve buraya yerleştirilen künklerle suyun çörtenlere ulaşması sağlanmıştır. Heykellerin işlevi ve buluntu yerleri göz önüne alındığında, merkezdeki temel bloklarının üzerinde bir podyum düzenlendiği ve künklerle yapının tam merkezine ulaştırılan suyun, podyum üzerinde duran bu heykellerden akıtılarak önce iç havuzu doldurup, ardından dış havuza dököldüğü düşünölmektedir⁷⁷.

Yapının çevresinde gerçekleştirilmiş olan kazı çalışmalarında, dış kısımda orijinal zemine ait blokların sökülerek Geç Antikçağ'a ait yapıların oluşturulduğu ve bu yapılaşmalara bağlı olarak ana kaya seviyesinde künk sistemlerinin geçirildiği görölmüştür. Tüm bu geç dönem düzenlemelerine rağmen, kuzey kesit içinde orijinal zemine ait olabilecek birkaç blok tespit edilebilmiştir (Fig. 43). Kazı takviminin kısa olması nedeniyle henüz bu bölümde kazı çalışmaları gerçekleştirilememiş olsa da, yuvarlak bir plana sahip olan çeşme yapısının, genişçe bir meydan ya da avlunun orta noktasında konumlanmış olabileceği uygun gözökmektedir.

⁷³ Yapılan rekonstrüksiyon çalışmasıyla, arşitrav – friz bloklarının yan yana konulduğunda oluşturacakları açı hesaplanmış ve blokların iç havuza ait oldukları tespit edilmiştir.

⁷⁴ Sadece iç havuzun üzerinin çatı ile kapatılmış olduğunu destekleyen mimari buluntular, dış havuzun üzerinin açıkta bırakılmış olabileceğini ve dış parapetlerin ikinci bir evreyle yapıya eklenmiş olabileceğini akıllara getirmektedir. Ancak eldeki verilerin henüz yetersiz olması nedeniyle bu konuya önümüzdeki süreçte yapılacak olan çalışmalar ışık tutacaktır.

⁷⁵ Heykeller iç havuzda, -0.50 m, -0.68 m seviyelerinde, *krepidoma* ile merkezdeki temel blokları arasında düşmüş olarak bulunmuştur.

⁷⁶ Benzer şekilde tasvir edilen Herakles heykelleri için bk. Limc V (1990), 514, Cat. No: 1017-1025.

⁷⁷ Yine yakın bir alanda ele geçen ve üzerlerinde künk yerleştirme izleri de bulunan iç bükey forma sahip bloklar burada temel bloklarının üzerinde kullanılmış olmalıdır. Yapıya ait birçok blok Geç Antikçağ'da taşınmış olduğ için, ancak yapı çevresinde gerçekleştirilecek olan kazıların bitirilmesiyle birlikte rekonstrüksiyonu kesin olarak tamamlanabileceğdir.

Fig. 40. Yuvarlak Planlı Çeşme, Konik Çatıya Ait Bloklardan Biri (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 41. Yuvarlak Planlı Çeşme, Girlandlı Arşitrav-Friz Blokları (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 42. Yuvarlak Planlı Çeşme Yapısından Bulunan Heykeller (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 43. Yuvarlak Planlı Çeşme'nin Bulunduğu Meydanın Orijinal Durumuna Ait Zemin Blokları (Kibyra Kazı Arşivi)

Yapıya ilişkin kesin tarih verebilecek bir buluntu henüz ele geçmemiştir. Çalışmaların tek bir kazı sezonu ile sınırlı kalmış olması nedeniyle şu an için ancak arşitrav-friz blokları üzerindeki girland işçiliği ışığında bir ön değerlendirme yapılabilmektedir. Buna göre MS I. yüzyıl içinde inşa edilmiş olduğu öngörülen yapının⁷⁸, kentte meydana gelen ve büyük yıkıma neden olan MS 23 yılındaki depremin⁷⁹ ardından genel yapılaşma faaliyetlerine bağlı olarak inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

6. Depo Çalışmaları (S. Akgül Özarslan*)

2014 yılı depo çalışmaları kapsamında yapılan ilk düzenleme; mevcut kullanılan eser deposu kapasitesinin yetersiz gelmesinden dolayı, Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun proje onayıyla gerçekleştirilen yeni eser deposuna eserlerin taşınması ve buradaki tasnif çalışmalarıdır. 006 yılından bu yana, kentte yapılan alan çalışmaları neticesinde açığa çıkartılan eserler; yıllarına ve materyal özelliklerine göre yeni depoda yerlerini almışlar, alanın geniş olması ve uygun kullanımıyla çalışma şartlarının iyileştirilmesi sağlanmıştır.

Alan çalışmaları, Agora I. Teras Caddesi, Doğu *Nekropolis* ve *Nekropolis* Yolu olarak tanımla-

⁷⁸ Aphrodisias Tiberius Portiko'su ve yine Tiberius dönemine tarihlendirilen, Sagalassos Aşağı Agora Güneybatı Kapısı'na (bk. Vandeput 1997, 63) ait friz bloklarının girlandları ile yapılan karşılaştırmalarda, işçilik olarak benzerlikler tespit edilmiş olup bu çalışma bir ön değerlendirme niteliği taşımaktadır. Detaylı değerlendirmeler yapının kapsamlı yayını ile birlikte malzemelerin bütüncül olarak incelenmesi sonucunda yapılacaktır.

⁷⁹ Özudoğru 2014a, 183.

* Öğr. Gör., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, GMYO Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Mimari Restorasyon Programı, Gölhisar-Burdur, saozarslan@mehmetakif.edu.tr.

nan üç temel alanda yürütölmüştür. Açmalardan gelen eserlerin yoğun grubunu seramikler oluştururken, buluntular arasında Geç Hellenistik Dönem'den, özellikle Roma ve Erken Doğu Roma malzemeleri ile karşılaşılmış; özellikle *nekropolis* alanlarından tüm ve tüme yakın çeşitli seramik grupları ele geçmiştir. Bu seramik grupları içerisinde en dikkat çekenleri torba gövdeli ve iç formu *unguentarium*'lar, daha önce az ve eksik durumda ele geçmiş olan *pyxis*'ler, bardaklar, *lagynos*, *mastos* ve mataradır. Metal gruplar içerisinde dikkat çekenler ise bronz Pan heykelciği ve cımbız-iğne setidir.

Açmalardan gelen eserlerin tasnif çalışmalarında; temizlenen seramikler, geldikleri kontekst doğrultusunda türlerine ve tiplerine göre serilmiş, bütönlönen ya da birleşen parçaların takibi yapılmıştır. Kentin genel seramik repertuarında az bilinen örnekler çizilmek üzere ayrılmış, Munsell renk kataloğundan renkleri belirlenmiş ve fotoğraf ile de belgelenmiştir⁸⁰.

Diğer malzeme grupları da (kemik, cam, metal, terrakotta, taş türleri gibi) kendi içerisinde tasnif edilerek değeriendirilmiş, düzenlenmiş, digital ve manuel olarak depo kayıt sistemine işlenmiştir.

Depo çalışmaları kapsamında yürütölen bir diğer çalışma kalemi de, küçük eser koruma ve onarımı çalışmalarıdır. Sahadan gelen eserlere ilk müdahalenin yapılmasıyla koruma altına alınması amaçlanmıştır. Eserin özgün formuna en yakın duruma gelmesini sağlamak amacıyla esere; mekanik ve kimyasal temizlik yöntemleri uygulanmıştır. Birleştirilebilecek mevcut parçalar bulunduğunda çeşitli materyaller üzerinde birleştirme çalışmaları yapılmış, özellikle seramik gruplarda alçı ile tümlemeye gidilmiştir. Uygulama yapılan tüm eserlerin müdahale öncesi durumu ve müdahale sonrası durumları fotoğraflanarak kayıt altına alınmış olup, aradaki farkları gözlemlmek mümkün olmuştur (Fig. 44).

2014 kazı çalışmaları sezon sonu kapanışında toplamda 194 envanterlik, 171 etötlük eserin; milimetrik çizim, tanım, fotoğraflı belgeleme ve katalog çalışmaları tamamlanmış, envanterlik olanları Burdur Müzesi'ne teslim edilmiştir.

2015 yılında yürütölen alan çalışmaları; Roma Hamam Kompleksi olarak isimlendirilen alanda 3 açma ile gerçekleştirilmiştir. Bu alanlardan yoğun miktarda seramik ve küçük eser buluntu ele geçmiştir. Bunlar arasındaki seramik grupları içerisinde, kentteki seramik üretiminin varlığını vurgulayan, amorf parçalar, özellikle kırmızı astarlı formların fırınlamadan kaynaklı yanmış örnekleri ve kalıp parçaları yer alır. Kazı çalışmaları sırasında ele geçen birkaç adet siyah figür seramik parçası ise kent için tekil örnekleri oluşturur. Özellikle kuzey duvarın dışında F13-F14 karelajlarında yürütölen çalışmalardan ele

Fig. 44. Depo Çalışmaları İle Tömlenen Seramiklerden Örnekler (Kibyra Kazı Arşivi)

⁸⁰ Kentte kazılar neticesinde seramik çeşitliliğine dair yapılan ilk yayın çalışması için bk. Uygun-Dökü 2008.

geçen seramik, yapı kompleksinin en kalabalık ve homojen grubudur. Buluntuların alandaki durumu, yoğunluğu ve çeşitliliği atılmış ya da dökülmüş oldukları izlenimini vermektedir. MÖ I. yüzyıl ile MS III. yüzyıl içerisine tarihlenebilecek çeşitlilikteki bu grubun içeriğini; ince cidarlı kırmızı, kalın ve ince astarlı sofa kapları, günlük kullanım kapları, pişirme ve depolama kapları oluşturur. D,E,F-10, C,D-11 numaralı karelejlardan ele geçen örnekler ise Hellenistik Dönem form ve tekniğini içeren balık tabağı, kurşun sırlı seramik parçaları, megara kase ve kalıp parçaları biraz daha erken tarihli örneklerini oluşturmaktadır. Önceki yıllarda ele geçen kalıp yapımı kase dekorlarında kullanılan bitkisel, meander, astragal gibi örneklerle homojenlik göstermektedir⁸¹. Yapının batı duvarı dışında yürütülen çalışmalarla toplu halde ele geçen Erken Doğu Roma Dönemi'ne ait *unguentarium*'lar ise alanın geç tarihli buluntularını temsil eder.

Çalışmalar neticesinde ele geçen 22 adet envanterlik, 75 adet etütlük eserin belgeleme ve katalog çalışmaları tamamlanmıştır.

2016 yılında yürütülen çalışmaları, öncelikli olarak açmalardan gelen buluntuların günlük temizlik, tasnif, konservasyon, restorasyon işlemleri ve bu eserlerin depo kayıt sistemine girişlerinin sağlanması oluşturur. Bu doğrultuda Doğu *Nekropolis*, Agora *Nymphaeum*'da gerçekleştirilen kazılar ve kent içi yüzey buluntuları için ayrı ayrı olmak üzere küçük eser, diğer eser, seramik eser, taş eser ve kemik ile birlikte bu alanlardan gelen mühürlü ve mühürsüz *unguentarium* ve mühürlü tuğla/çatı kiremidi, dosyaları olarak düzenlenmiştir.

Kazı evi deposuna girişi sağlanmış materyallerin konservasyon çalışmalarında gereklilik durumlarına göre mekanik ve kimyasal temizlik uygulanmıştır. Kazı sezonu süresince bu kapsamda 120 bronz sikke, 34 adet pişmiş toprak esaslı esere ve kemik, demir 42 küçük esere müdahale edilmiştir.

Toplamda 46 adedi envanterlik, 61 adedi etütlük eser olarak ayrılarak katalog ve belgeleme çalışmaları tamamlanmış ve Burdur Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Depoda yürütülen bilimsel çalışmaların önemli bir ayağını Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi mühürlü *unguentarium*'ları oluşturmaktadır. Kentte süregelen bilimsel kazılarda hemen hemen göze ilk çarpan ve niceliksel olarak da oldukça yoğun bir malzeme grubudur. 2006 yılında yüzeyden ele geçmiş 17 örnekle temsil olan bu grup⁸² 2017 yılına gelindiğinde 1.966 sayısına ulaşmıştır. Çoğunluğu 2010 yılında odeion'da başlayan kazılarda, yapıya geç dönemde eklenilen dükkan yapılarından ele geçmiş olsa da kazısı yapılan tüm alanlarda, hatta yüzey buluntusu olarak ele geçmiş örneklerle bu sayıya ulaşılmıştır. Hemen her antik kentte geç dönem mühürlü *unguentarium*'larına rastlamak mümkün olsa da böylesine niceliksel ve niteliksel geniş bir yelpaze ile karşılaşılmış olması, üretime ve kent için önemli endüstri kollarından birisi olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Bu geniş yelpaze temelde; monogramlılar, yazıtlılar, figürlüler ve haç motifli olarak sınıflandırılmış ve bu sınıflandırma altında daha detaylı bölümlere ayrılarak tipoloji oluşturulmuştur⁸³. Toplamda 264 farklı tip mühür tespit edilmiştir. Yapılan çalışma sonuçlarının bir kitapla bilim dünyasına sunulması için gerekli altlık oluşmuş olup bu anlamda çalışmalar yoğun bir tempoyla devam etmektedir.

7. Koruma ve Onarım Çalışmaları (Ü. Demirer*)

2014 yılı Kibyra Antik Kenti kazı sezonu koruma ve onarım çalışmaları kapsamında; Kibyra I. Teras Caddesi Doğu Stoa'sında yer alan *opus spicatum* zemin döşemesi konservasyon uygulama-

⁸¹ Kibyra kalıp yapımı kase dekorasyon örnekleri için bk. Saygılı 2011.

⁸² Özudoğru – Dündar 2007.

⁸³ Tipoloji için bk. Özarslan 2015.

* Dr. Öğr. Ü., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, GMYO, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Mimari Restorasyon Programı, Burdur. udemirer@mehmetakif.edu.tr.

ları, pişmiş toprak tekne mezar tümleme çalışmaları ve Kibyra *Odeion*'u orkestra zemin döşemesi *opus sectile* Medusa döşemesi restorasyon uygulamaları yürütölmüştür.

7.1. *Opus Spicatum* Konservasyon Çalışmaları

Çalışmaların ilk aşamasını *opus spicatum* döşemeyi oluşturan pişmiş toprak parçalarının derzlerinin temizlenmesi oluşturmaktadır. Bu aşamada ince uçlu aletler ve kompresör kullanılarak derz arasında biriken toprak temizlenmiş ve derz aralarına harç uygulanmıştır. *Opus spicatum* döşemeler üzerinde uygulanan harcın muhteviyatı; hidrolik kireç, 0-1 mm elek altı beyaz kum, doğal renklendirici ve mukavemet artırıcı özelliğe sahip çekilmiş 0-1 mm tuğla-kiremit mili, hazır halde karışım içerisinde dahil edilen özel ambalaj harcı (*intonaco*) ve beyaz akrilden olmaktadır.

7.2. Pişmiş Toprak Tekne Mezar Tümleme Çalışmaları

Çalışmanın amacı, 2014 yılı *nekropolis* yolu kazı çalışmaları esnasında ele geçen üç adet pişmiş toprak tekne mezarların özgün formuna en yakın durumunu ortaya koymak ve sağlamlaştırmak olmuştur. Temizlik işlemlerinin ardından çalışmalar esnasında parçalar halinde ele geçmiş olan tekne mezarların tümleme uygulaması yapılmıştır. Bu bütünleme çalışmaları esnasında eserin orijinal formuna sadık kalınmıştır.

7.3. Kibyra *Odeion*'u Orkestra Zemin Döşemesi Restorasyon Çalışmaları

2014 yılında Antalya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nün 25.09.2013 tarihli kararı ile İstanbul Anka Restorasyon tarafından "*Kibyra Odeion'u orkestra zemin döşemesi gerçekleştirilen Opus Sectile Medusa döşemesi resmi restorasyon uygulaması*" gerçekleştirilmiştir (Fig. 45). Antikçağda maruz kaldığı yangın tahribatı nedeniyle oldukça kötü durumda olan döşemede öncelikle mevcut konumunda bulunan *opus sectile* parçalar sırayla yerinden alınarak onarım ve ön yüzey temizlikleri gerçekleştirilmiştir. Parçalarda oluşan kırıklar çift kompenantlı bir yapıştırıcı yardımıyla birleştirilmiştir. Onarımı yapılan parçalar mevcut konumlarına yerleştirilmeden önce zeminde işlevini yitiren eski kireç harcı ve blokaj amacıyla konulmuş olan pişmiş toprak levhalar el aletleri yardımıyla sökülerek yeni yapılan kireç harcının tutunumunun daha fazla olabileceği ana taban yapısına ulaşılmıştır. Böylece zemin için yeni bir kireç harcı uygulaması yapılarak parçalar bu harç üzerine sabitlenmiştir. Bu yeni harcın muhteviyatı; 2 ölçek dere kumu

Fig. 45. Odeion *Opus Sectile Medusa* Döşemi, Konservasyon Çalışmaları Sonrası (Kibyra Kazı Arşivi)

(0,2 mm agrega boyu), 2 ölçek taş kırığı (0,2 mm ve 0,1 mm den ufak halde karışık kullanılmıştır. Küfeki taşından elde edilmiş agregadır), 0,75 ölçek kiremit kırığı (1-2 mm kalınlığında), 0,75 ölçek kiremit kırığı (0,2-0,4 mm kalınlığında), 0,50 ölçek kiremit tozu (0,1'den ince) ve 3 ölçek hidrolik kireçten oluşmaktadır. Bu aşamadan sonra yüzey temizliği yapılmıştır. Temizlik bitirildikten sonra taban döşemesini oluşturan taş levhaların renkleri daha rahat algılanabilir duruma gelmiştir. Bu renklerin kullanılacak boya renk skalaları üzerinde yapılan incelemelerle tonları tespit edilmiş ve kullanılacak renkler bu uyuma göre seçilmiştir. Slikat bazlı ve dış şartlara dayanıklı bir boya kullanılarak tümlenen alanlarda resimsel tümleme yapılmıştır. Aynı yöntem ve tekniklerle *pulpitum* cephesinde de restorasyon uygulamaları devam ettirilmiş ve tüm işlemlerin tamamlanmasının ardından döşemenin kış koşullarına dayanıklılığını sağlamak amacı ile jeotekstil, strafor, ince milli kum ve çakıl gibi geçirimsiz malzeme ile kapatılmıştır.

2015 yılında, kazıları sürdürülen Agora ve *Nekropolis* alanlarında çalışılmıştır.

7.4. Agora, Castellum/Nymphaeum Koruma ve Onarım Çalışmaları

Yapının var olan künk sıralarının, akarlarının ve parapet duvarlarının mukavemetini arttırmak amacıyla pasif koruma ve onarım uygulamaları gerçekleştirilmiştir (Fig. 25). Bilimsel anlamda yürütülmüş olan pasif koruma önlemleri sayesinde *in situ* durumda olan künk, havuz zemini, parapet duvarları ve harçlı alanların uzun vadede korunması ve sahip olduğu estetik görünümünün bozulmaması sağlanmıştır. Bu bağlamda parapet duvarları ve zemin sağlamlaştırma uygulamalarının yanı sıra batı parapet duvarlarında yer alan ve kısmi olarak korunmuş olan künk sıraları orijinal yerlerinde ayağa kaldırılmış ve parapet duvarına antik restorasyon harcı yardımı ile sabitlenmiştir.

7.5. Doğu Nekropolis Anıt Mezar II Numaralı Lahit Tümleme Çalışmaları

Yarı işlenmiş lahit teknesi kapağı sağlam şekilde korunmuş olup gövdesi çok sayıda tümlenmesi mümkün parçalar halinde ele geçmiştir (Fig. 46, 47). Lahit teknesinin orijinal görünümüne kavuşturulması amacı ile başlatılan konservasyon çalışmalarının ilk aşamasında ön ve yan yüzlerin sentetik reçine kullanılarak tümleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ardından lahdin yarı işlenmiş arka cephesinde paslanmaz krom çelikten oluşan kalıp kullanılarak tümleme uygulaması yapılmıştır. Orijinal yüzeyden daha derinde bırakılan alanların döküm harcı antik taş işçiliği esaslarına uygun bir şekilde işlenmiştir. Böylelikle lahit teknesi üzerinde tümlenen alanların konservasyon uygulamaları tamamlanarak lahit teknesinin sergilenmesine olanak sağlanmıştır.

2016 yılındaki çalışmalar Doğu *Nekropolis* ve Odeion'da yürütülmüştür.

Fig. 46. Doğu Nekropolis Anıt Mezar II Numaralı Lahit Buluntu Durumu (Kibyra Kazı Arşivi)

Fig. 47. Doğu Nekropolis Anıt Mezar II Numaralı Lahit, Tümleme Çalışmaları Sonrası

7.6. Doğu Nekropolis Çalışmaları

Kazı çalışmaları sonucunda alandaki mimari dokuların ileri derecede tahribata uğradığı görülmüştür. Özellikle istinat duvarlarına ait malzemenin bir kısmının bilinçli olarak alandan taşınması arazinin yoğun eğiminde gerçekleşen akıntılara karşı mezar alanlarını korunmasız kılmıştır.

Dolayısıyla alanda bir konservasyon ve anastylosis çalışmaları kaçınılmaz hale gelmiştir. Kazı esnasında açığa çıkartılan mimari blokların özgün yerleri tespit edilmiştir ve istinat duvarına ait olduğu saptanan kaba malzeme de ayrıca biriktirilmiştir. Öyle ki; konservasyon uygulamalarında tamamen alana ait malzemeler kullanılmıştır. Evrelerin ana mimari aksamını oluşturan her üç istinat duvarında korunabilmiş özgün dokulara ait somut izlerden hareketle aslına uygun yk-seltme ve koruma çalışmaları yapılmıştır (Figs. 7-12). Uygulamalarda ise örgü işleminde kullanılan bağlayıcı harç 0-4 mm elekalıtı agrega ve hidrolik kireç, derzleme işleminde kullanılan bağlayıcı harç ise 0-6 mm doğal konglomera mili ve katkılı hidrolik kireç ihtiva etmektedir.

7.7. Odeion *Opus Sectile* Medusa Restorasyon ve Konservasyon Uygulamaları

Odeion *Opus Sectile* Medusa Döşemi, bir önceki sezon -hava koşulları sebebiyle- eksik bırakılan Proskene cephesinin restorasyonun tamamlanması amacıyla tekrar açılmıştır. Bu uygulamaların içeriğini, cephe kaplamalarına ait olan st süpürgelik parçalarının *in situ* konumlarına yerleştirilmesi oluşturmuştur. Yapılan uygulamalardan sonra alan koruma amacıyla tekrar kapatılmıştır.

8. Epigrafi alışmaları (. Acar* – E. Alten-Güler** – ř. Kileci***)

Bölgeden ve Kibyra’dan ele geçen yazıtlar üzerine araştırmalar, 19. yüzyıl sonlarından itibaren başlamaktadır. Konu zerine en kapsamlı güncel kaynak, 2014 yılına kadar bölgede epigrafik yüzey araştırmaları yapmış olan T. Corsten tarafından “*Kibyra Yazıtları (Die Inschriften von Kibyra)*” başlığıyla yayınlanmış olan Almanca (*corpus*) kitaptır⁸⁴. Bu yayında Kibyra ve yakın çevresinden toplam 448 adet yazıt incelenmiştir. Tarafımızca yrtlen kazı ve araştırmalarda tespit edilen yeni yazıt sayısı ise yaklaşık 120 adet civarındadır. Günümüzde epigrafik araştırmalar, Kibyra kazısı ve Uylupınar (*Erken Kibyra*) yüzey araştırmalarının bünyesinde görev yapan yerli ve yabancı epigraflarca devam ettirilmiřtir⁸⁵. Bu kapsamda Alman Arkeoloji Enstitüsü bünyesindeki Eskiçağ Tarihi ve Epigrafi Komisyonu’yla, ayrıca Akdeniz niversitesi bünyesindeki eskiçağ tarihleri ve epigrafi grubu ile ortak çalışmalar yapılmıştır.

19. yüzyılın sonlarından itibaren yapılan epigrafik araştırmalarda kent ve yakın çevresinden bilinen yazıt sayısı giderek artmaktadır. Yazıtların neredeyse tamamı Hellence’dir, bunun yanı sıra Latince ve Latince – Hellence olmak üzere çift dilli yazıtlar da bulunmaktadır. En erken tarihli yazıtlar M II. yüzyılın ilk çeyreği içerisine aittir. Bunların büyük çoğunluğunu mezar yazıtları oluşursa da, kentin inanç sistemiyle ilgili kült yazıtları, adak ve onurlandırma yazıtları, gladyatör ve sporcu yazıtları, tarihsel içerikli dekretler, antlaşma yazıtları ve yapı yazıtları gibi birçok yazıt türü deşifre edilmiştir. Bugüne kadar kentte yürüttüğümüz kazı çalışmalarında ise, özellikle kentin Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemleri hakkında uluslararası ilişkilerine, siyasi tarihine, sosyo-kltrel, dini ve ekonomik yapısına ilişkin değerli bilgiler sunan birçok yeni yazıt ele geçmiştir. Deşifre edilen yüz adet civarındaki yeni yazıtlar içerisinde bilhassa Hellenistik Dönem’e ait olanlar, kent hakkında daha önce bilinmeyenleri ya da tartışmalı olan birçok hususu içerdiğinden ayrıca önemlidirler. Bu yazıtların içeriği üzerine araştırmalar ve bilimsel yayın hazırlıkları hala devam etmektedir.

2014 yılı epigrafi çalışmaları öncelikli olarak Agora I. Teras Caddesi, *Nekropolis* Yolu ve Doğu

* Araş. Gör., İstanbül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı ABD, İstanbül. ozgeacar90@istanbul.edu.tr

** Araş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya. elifalten@akdeniz.edu.tr

*** PhD., Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları ABD, Antalya. senkalkileci@gmail.com

⁸⁴ Corsten 2002.

⁸⁵ Meier 2015, 71-76.

Nekropolis'ten ele geçen yeni buluntular üzerinde yoğunlaşmış ve toplamda 32 adet yazıt üzerinde çalışılmıştır. Bu çalışmalarda Ana Cadde'den kuzey yönünde ilerleyen ve devşirme malzemelerden inşa edilmiş olan duvar içerisinde bulunan yeni bloğun "*Roma-Kibyra İttifak Antlaşması*"na ait Latince bölümün bir kısmı olduğu anlaşılmıştır⁸⁶. Bu yazıt dışında kalan 28 yazıttan iki tanesinin T. Corsten tarafından *IK Kibyra*'da (nos. 133 ve 425) yayımlanmış olduğu tespit edilmiştir. Çoğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait 26 yeni yazıttan beşi onurlandırma, on biri mezar, ikisi grafiti ve sekizi lahit fragmanıdır.

2015 yılı epigrafi araştırmaları ağırlıklı olarak şehrin kuzeyindeki, Roma Hamam Kompleksi'ne odaklanmıştır. Bu alanda, Doğu Roma Dönemi'ne ait bir yapının duvarında, devşirme olarak kullanılmış olan iki adet yazıt keşfedilmiştir. Bu yazıtlar adak ve onurlandırma yazıtı olup kentte bir Athena Polias Tapınağı olduğunu belgelemeleri açısından önemlidirler. Bunların yanında son üç sezona ait (2012-2013-2014 yılları) buluntular üzerinde yeniden çalışmalar yapılmıştır.

2016 yılı çalışmaları ise Agora 3. terasında ve Doğu *Nekropolis* Anıt Mezar çevresinde yürütülmüştür. Bu alanlarda biri onurlandırma ve sekizi mezar yazıtı olan toplamda dokuz adet yazıt bulunmuştur. Agora 3. terasında bir adet onurlandırma yazıtı, bir adet yuvarlak sunak ve bir adet silindirik gövdeli yazıtlı heykel kaidesi bulunmuştur. Doğu *Nekropolis* Anıtsal Oda Mezar ve bağlı *temenos*'lar kompleksinin bulunduğu alanda yapılan kazılar esnasında, 2003 yılında epigrafi T. Corsten tarafından yayımlanan ve *Claudii* ailesine mensup bir şahsa ait mezar yazıtının (*IK Kibyra* 155) ilk bloğu açığa çıkarılarak yazıt tamamlanmıştır. Aynı komplekste 14 ve 15 no.lu podyumlu lahit mezarlara ait olduğu tespit edilen bir mezar yazıtının 3 adet blok üzerine işlendiği ancak ilk bloğunun mevcut olmadığı anlaşılmıştır. Çalışmalar esnasında bulunan bloklardan biri Corsten tarafından yayımlanmış olup (*IK Kibyra* 231) yazıtın içeriğinden *Claudii* ailesine mensup bir şahsa ait olduğu anlaşılmıştır.

⁸⁶ Özüdoğru 2015, 52.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Polyb. (= Polybios, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories of Polybios*. Translated from the Text of F. Hultsch. With an English translation by Evelyn S. Shuckburgh, M.A. Vol II, New York 1889.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII - XIII – XIV)*. Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, İstanbul 1993³.

Modern Literatür

- Arslan 2000 M. Arslan, *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*. İstanbul 2000.
- Akarca 1972 A. Akarca, *Şehir ve Savunması: Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I*. Ankara 1972.
- Anderson – Stojanović 1987 V. R. Anderson – Stojanovic, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria". *AJA* 91 (1987) 105-122.
- Arslan et al. 2010 M. Arslan – O. Cinemre – T. Erdoğan, "Dadastana Nekropolü Kurtarma Kazısı". 19. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 29. 04-01. 05. 2010, Ordu. (2010) 327-340.
- Başaran – Kasapoğlu 2014a C. Başaran – B. E. Kasapoğlu, "1995 Yılı Skepsis Aşağı Kent ve Nekropolisi Kurtarma Kazısı Üzerine Yeni Değerlendirmeler". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı, Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*. Ankara (2014) 51-62.
- Başaran – Kasapoğlu 2014b C. Başaran – B. E. Kasapoğlu, "Parion Güney Nekropolisi 2005-2013". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı, Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*. Ankara (2014) 117-138.
- Baytak 2015 İ. Baytak, "Kıbyra Antik Kenti'nden Yeni Bir Buluntu: Çok İşlevli Bir Çeşme Yapısı". Eds. Ş. Kazan, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Teke Yöresi Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi Sempozyumu. I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı I*. Burdur (2015) 667-75.
- Bingöl 2011 O. Bingöl, "Magnesia Antik Dünyanın Coşkulu Mekânı Stadyum". *Aktüel Arkeoloji* 23 (2011) 118-127.
- Camp 1992 J. M. Camp, *The Athenian Agora*. Londra 1992.
- Coulton 1976 J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford 1976.
- Çevik 2006 N. Çevik, "The Social Structure As Reflected Through The Necropoli Of Trebenna". Eds. K. Dörtlük – B. Varkıvaç – T. Kahya – J. des Courtis – M. D. Alparslan – R. Boyraz, III. Uluslararası Lykia Sempozyumu. *Antalya 07-10 Kasım 2005*. İstanbul (2006) 175-208.
- Corsten 2002 T. Corsten, *Die Inschriften von Kibyra. Teil I*. Bonn 2002.
- D'andria 2003 F. D'andria, *Hierapolis*. Çev. N. Fırat. İstanbul 2003.
- Dökü – Kaya 2013 E. Dökü – M. C. Kaya, "The Architecture and Function of Stadium of Cibyra". *Adalya XVI* (2013) 177-201.
- Duman 2017 B. Duman, *Tripolis Araştırmaları. Tripolis Ad Maeadrum I*. İstanbul 2017.
- Ekinci 2003 H. A. Ekinci, "Burdur Müzesi Çalışmaları 2001-2002". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri I* (2003) 55-56.
- Ekinci et al. 2007 H. A. Ekinci – Ş. Özüdoğru – E. Dökü – G. Tiryaki, "Kıbyra Kazı Çalışmaları 2006". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri V* (2007) 22-28.
- Ekinci et al. 2008 H. A. Ekinci – Ş. Özüdoğru – E. Dökü – G. Tiryaki, "Kıbyra Kazı Çalışmaları 2007". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri VI* (2008) 35 – 41.
- Ekinci et al. 2009 H. A. Ekinci – Ş. Özüdoğru – F. E. Dökü, "Kıbyra 2008 Yılı Kazıları". *ANMED:*

- Engelmann 2004 H. Engelmann, "Zum Stadium von Ephesos". *ZPE* 149 (2004) 71-72.
- Ergeç 1995 R. Ergeç, *Kommagene Bölgesi Ölü Gömme Adetleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya 1995.
- Ersoy 1995 A. Ersoy, "Agoralar ve Bir Ticaret Yapısı Örneği: Agora Stoaları". *Ege Mimarlık* XV/1 (1995) 50-52.
- Hall 1994 A. S. Hall, "The Site of Sinda". Ed. D. French, *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia in Memoriam A. S. Hall. The British Institute of Archaeology at Ankara (B.I.A.A.) Monograph* 19. Ankara (1994) 48-52.
- İlhan 1996 N. İlhan, *Anadolu Stadiumları Tarihsel Gelişmesi İçinde Karşılaştırmalı Bir Mimari Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul 1996.
- Lang 1978 M. Lang, *Socrates in the Agora, Excavations of the Athenian Agora* 17. New Jersey 1978.
- Limc V. 1990 *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC), Artemis & Winkler Verlag (Zürich, München, Düsseldorf), 1981-1999.
- Loots et al. 2000 L. Loots – M. Waelkens – F. Depuydt, "The City Fortifications of Sagalassos from the Hellenistic to the Late Roman Period". Eds. M. Waelkens – L. Loots, *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997. Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 11 (2000) 595-634.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century after Christ*. Princeton 1950.
- Milner 1998 N. P. Milner, *An Epigraphical Survey in the Kibyra - Olbasa Region, Conducted by A. S. Hall. The British Institute of Archaeology at Ankara (B.I.A.A.) Monograph* 24. Oxford 1998.
- Meier 2015 L. Meier, "Kibyra und die Räuber: Ein Neues Grabepigramm". Eds. H. Metin et al., *Pisidia Yazıları. H. Ali Ekinci Armağanı* (2015) 71-76.
- Mitchell 2016 S. Mitchell, Geç Roma İmparatorluğu Tarihi. M.S. 284-641. Çev. T. Kaçar. Ankara 2016.
- Özarslan 2015 S. Akgül-Özarslan, "Kibyra'dan Bir Grup Mühürlü Pişmiş Toprak Unguentarium". 8. *Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu 05-20 Eylül 2014*. Eskişehir (2015) 187-212.
- Özer 2016 E. Özer, "Silyon Nekropolisi Ön Değerlendirmesi". Eds. E. Dünder – Ş. Aktaş – M. Koçak – S. Erkoç, *Havva İşkan'a Armağan*. İstanbul (2016) 611-628.
- Özdizbay 2012 A. Özdizbay, "Perge'nin M.S. 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi". *Adalya Ek Yayın Dizisi* 10. Antalya 2012.
- Özüdoğru – Dökü 2010 Ş. Özüdoğru – F. E. Dökü, "Kibyra 2009 Yılı Çalışmaları". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* VIII (2010) 37-45.
- Özüdoğru et al. 2011 Ş. Özüdoğru – F. E. Dökü – G. DİKBAŞ – H. Vanhavarbeke, "Kibyra 2010". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* IX (2011) 36-43.
- Özüdoğru – Dökü 2012 Ş. Özüdoğru – F. E. Dökü, "Kibyra 2011". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* X (2012) 46-52.
- Özüdoğru – Dökü 2013 Ş. Özüdoğru – F. E. Dökü, "Kibyra 2012 Yılı Kazıları". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* XI (2013) 47-54.
- Özüdoğru – Dünder 2007 Ş. Özüdoğru – E. Dünder, "Kibyra Geç Roma-Erken Roma Dönemi Mühürlü Unguentariumları". *Olba* XV (2007) 145-177.
- Özüdoğru 2014a Ş. Özüdoğru "Kibyra'dan Hellenistik Dönem'e Ait Yeni Veriler Üzerine Değerlendirmeler". *Cedrus* II (2014), 171-188.
- Özüdoğru 2014b Ş. Özüdoğru, "2013 Yılı Kibyra Çalışmaları". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* XII (2014) 55-61.
- Özüdoğru 2015 Ş. Özüdoğru, "Kibyra 2014 Yılı Çalışmaları". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* XIII (2015) 47-54.

- Özüdoğru 2016a Ş. Özüdoğru, "Kibyra Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları 2015". *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri XIV* (2016) 55-64.
- Özüdoğru 2016b Ş. Özüdoğru, "Kibyra'nın Roma İmparatorluk Dönemi Bölgesel Yol Ağları". Eds. E. Dünder et al., *Havva İşkan'a Armağan. Lykiarkhissa. Festschrift für Havva İşkan*. (2016) 661-674.
- Polat – Polat 2007 G. Polat – Y. Polat, "Antandros Nekropolü 2001-2006 Yılları Ön Raporu". *ArkDer: Arkeoloji Dergisi IX* (2007) 1-20.
- Saltuk 1995 S. Saltuk, *Antik Stadyumlar*. İstanbul 1995.
- Saygılı 2011 B. Saygılı, *Kibyra Kalıp Yapımı Kâseleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir 2011.
- Sevinç – Uyar 2015 C. Sevinç – N. Uyar, "Hierapolis Kuzey Nekropol Alanı Kurtarma Kazıları". 24. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 1. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı, 23-25 Mart 2015. Şanlıurfa (2015) 183-198.
- Şimşek 2011 C. Şimşek, "Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları)". *Laodikeia Çalışmaları I*. İstanbul 2011.
- Şimşek 2013 M. ŞİMŞEK, *Kibyra Yeraltı Da Mezarları: Mimari ve Tipoloji*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta 2013.
- Şimşek 2013a C. Şimşek, "Laodikeia (Laodicea Ad Lycum)". *Laodikeia Çalışmaları II*. İstanbul 2013.
- Thompson – Wycherley 1972 H. A. Thompson – R. E. Wycherley, *The Agora of Athens*. Glückstadt 1972.
- Tonybee, 1971 J. M. C. Tonybee, *Death and Burial in The Roman World*. New York 1971.
- Tosun – Yalçinsay 2010 A. Tosun – H. Yalçinsay, "Doğu Garajı Halk Pazarı Mevkii Atteleia Doğu Nekropolü Kurtarma Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları". 18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Sivas (2010).
- Uygun – Dökü 2008 Ç. Uygun – E. Dökü, "Kibyra Yerel Kırmızı Astarlı Seramiklerinden Örnekler". *Adalya XI* (2008) 133-162.
- Vandeput 1997 L. Vandeput, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor*. Leuven 1997.
- Wycherley 1993 R. E. Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*. İstanbul 1993.
- Yegül 2006 F. Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*. İstanbul 2006.
- Yılmaz 2009 O. Yılmaz, *Göhlhisar İlçesi'nin Coğrafyası*. Ankara 2009.